
UDK [655.1+070](497.6 Mostar)(091)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 5. XI. 2007.

Šimun MUSA

Filozofski fakultet u Mostaru

HRVATSKA NARODNOPREPORODNA POSTIGNUĆA U HERCEGOVINI

Sažetak

U drugoj polovici 19. stoljeća u Hercegovini vidno slabi turska vlast da bi svoju konačnu propast doživjela 1878. godine, kada dolazi nova, austro-ugarska uprava. I ova, po svemu tuđinska vlast, kalkulira na račun svoje sebičnosti, doduše na novim buržoaskim načelima te uz niz protunarodnih, pa i represivnih mjera uvodi i neke napredne poteze što se pozitivno odražavaju i na gospodarskom i na kulturnom planu. Podižu se mostovi, grade ceste, osnivaju trgovine i banke, škole, knjižnice, nacionalne i kulturne udruge, otpočinje s radom prva tiskara u Mostaru (Tiskara poslanstva katoličkog u Hercegovini, 1872.), javlja se nakladnički rad te publicističko-novinarska djelatnost u vidu prvih novina u Bosni i Hercegovini na hrvatskom jeziku kao što su Hercegovački bosiljak, Novi hercegovački bosiljak, Glas Hercegovca i Osvit.

Navlastite zasluge za pokretanje tiskare i nakladničko-publicistički rad, kao što je tiskanje prvih novina te objavljenje prvih djela s područja književnosti, etnologije, teologije, jezikoslovlja itd., pripadaju fra (don) Franji Miličeviću, čelniku hrvatskoga narodnog preporoda u Mostaru i Hercegovini koji, obrazovan u krilu zapadnoeuropske kulture, a nacionalno svjestan i politički zreo i tijesno povezan s onodobnim gibanjima u matičnoj zemlji Hrvatskoj, cijeloga sebe daruje nacionalnom i kulturno-prosvjetnom napretku Hrvata i drugih naroda koji s njima žive na ovim prostorima.

Ključne riječi: tiskara, nakladništvo, književnost, novinarstvo, publicistika, prosvjeta, knjiga, jezik, kultura.

1. Povijesni okvir

Negdašnja turska provincija Bosna i Hercegovina, iako duboko uvučena u europski zapad, bila je zapravo stoljećima odvojena od njega, pa je i u 19. stoljeću ostala nerazvijenom u gospodarskom i kulturnom pogledu. Nije imala gotovo nijedne prosvjetno-kulturne ustanove osim pokojega vakufa. Sve vidike mogućega izbavljenja prekrivala je feudalna oligarhija. Zapravo, Turska je poslije Bečkoga rata (1683.-1699.) vrlo oslabila, pogotovo kao vojna sila, te su svi sultanovi pokušaji da reformama osnaži državu ostali uzaludni.

U to se vrijeme na području Bosne i Hercegovine dogodilo nešto od presudne važnosti: za vezira je godine 1830. izabran Husein-beg Gradašćević protiv kojega je zaratio Ali-aga Rizvanbegović iz Stoca pa se Husein-beg morao vratiti u Bosnu. Zbog vojnih zasluga Carigrad je Rizvanbegovića odlikovao i udovoljio njegovoj molbi da Hercegovinu odijeli od Bosne te ga postavio za upravitelja Hercegovine kojom je samostalno vladao od 1833. do 1851. godine.¹ O aginu ushićenju zbog dobivene časti najbolje govori njegova izjava pri prvom dolasku u Mostar: "Evo vam Stambol Mostar, evo vam i cara u Mostaru!" Rizvanbegović je silnički vladao Hercegovinom okrutno se odnoseći prema raji o čemu svjedoči i fra Petar Bakula u svojim stihovima:

*"Jednom umriet to bi lakše bilo,
Neg' zulume podnositi teške
Hali-Paše novoga Vezira."²*

No, koliko god bio silnik, Rizvanbegović je imao napredne ideje u pogledu gospodarstva. Razvijao je poljoprivredu i graditeljstvo, posebno je gradio ceste i mostove, a donekle je imao razumijevanja i za prosvjetne i kulturne vrijednosti. Prisiljavao je raju na sadnju kultura koje su u hercegovačkim krajevima mogle uspijevati, a svatko je morao saditi duhan i vinovu lozu kao i murve, šipke i drugo voće:

1 Usp. Andrija NIKIĆ, "Kulturne prilike u Hercegovini zadnjih desetljeća turske vladavine (1823-1878)", *Kačić*, 8, Split, 1976., str. 194.

2 Petar BAKULA, *Hercegovina za devetnaest godina vezirovanja Hali-pašina*, Beč, 1863., str. 8.

Od vremena Ali-paše Rizvanbegovića svaka je kuća u Hercegovini sadila duhan bar za svoju vlastitu potrebu. U većoj količini i za izvoz sadili su duhan u Brotnju, Bekiji i oko Trebinja (...) duhan se prodavao u turama 10 – 12 groša po 1 oki. Pušili su samo oženjeni ljudi, i to na čibuk (lula i kamiš) i takum.³

Činjenica da je u to vrijeme u Rami, uz ostale pothvate, otvoren rudnik zlata govori kako je Ali-paša bio vrlo zainteresiran za gospodarski razvoj. Kada je 1851. godine po naredbi Omer-paše Latasa Rizvanbegović pogubljen, Hercegovina je ponovno pripojena Bosni.⁴ Doduše, i Ali-pašini su nasljednici nastavili poslove u građevinarstvu, prometu, školstvu, trgovini; uspostavio se bankarski i poštanski sustav. Tako je u Mostaru 1856. godine osnovana Narodna blagajna (zadružna štedionica), a 1867. banka i pošta.⁵ Otvaranje škola u Mostaru sve od 1852. godine posebna je odlika toga razdoblja. Dok su neke škole bile izrazito vjerskoga karaktera i dijelile se na muslimanske, katoličke i pravoslavne, druge su bile okrenute općoj izobrazbi puka.⁶

Niz reformâ nije posebno popravio položaj raje. Život se i dalje odvijao u primitivnim feudalnim okvirima, bez bržega i vidljivijega prodora kapitalističkih odnosa. Bila je to samo jedna etapa neuspješna prilagođavanja dok je u stvarnom životu vladala teška situacija poticana jazom između begova i raje. Zapravo, podčinjeni su morali davati još veće namete, što je godine 1859. i ozakonjeno.⁷ Svim poteškoćama unatoč, ipak su se nazirali i pomaci. Kršćanski se narod nadao obećanim reformama te je uz gospodarske i političke počeo izražavati i planirati i kulturno-prosvjetne zadaće.

Ustupci vlasti prema raji, koji su se primjećivali u doba reformâ, izazivali su još veću netrpeljivost muslimana prema kršćanima i ti su sukobi na lokalnom planu trajali sve do dolaska Austrougarske Monarhije. Dakle, teško podnoseći turski zulum, narod je tražio poboljšanje svoga

3 Dominik MANDIĆ, "Hercegovački duhan", *Mostar i Hercegovina*, Beograd, 1937., str. 223.

4 Usp. Safvet-beg BAŠAGIĆ, *Kratka uputa u prošlosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900., str. 55-183.

5 Usp. A. NIKIĆ, *nav. dj.*, str. 196 s.

6 Usp. *isto*, str. 199.

7 Šimun MUSA, *Franjo Milićević i hrvatski kulturni preporod u Hercegovini*, Mostar, 1992., str. 24 s.

položaja utječući se za pomoć i Rimu, i Beču, i Carigradu. Udovoljavajući zahtjevima naroda, a posebno molbi biskupa Barišića, katolici su dani pod zaštitu Beča, o čemu svjedoče mnogi izvori.⁸ Iako su katolici u pravima bili barem formalno izjednačeni s muslimanima, praktično se stanje nije promijenilo za još nekoliko desetljeća.

Nezadovoljstvo je eskaliralo u pravi bunt raje. Tako je u Hercegovini 19. lipnja 1875. podignut ustanak. Ustanak se zametnuo u Gabeli pod vodstvom don Ivana Musića, župnika iz Ravna, i proširio se na obje strane Neretve.

Pokušaj turske vlasti da silom i novim obećanjima unese mir u Hercegovinu ostali su bez željenog uspjeha, jer nisu se ispunili zahtjevi ustanika. Razvoj ustanka, uz tadašnje poznate sukobe pojedinih država s Turskom, zainteresirao je velike sile. Hercegovački ustanak trajao je tri godine. Po zapadnoj Hercegovini organizirali su ga i podržavali franjevci: fra Pavo Petrović u Klobuku, fra Paško Čužić u Veljacima, fra Filip Čutura u Posušju, fra Ivo Bagarić u Duvanjskom kraju, a fra Božo Šarić, rodnom iz Drežnice, imao je čak svoju četvu i tri godine skrivao se u Kamešnici. Problemi koji su doveli do ustanka i stanja u Bosni i Hercegovini dopijevaju godine 1878. na Berlinski kongres.⁹

Dakle, Berlinskim kongresom 1878. godine Bosna i Hercegovina dolazi pod austrougarsku upravu čime započinje novi, istina strogo nadzirani, ekonomski i obrazovni napredak. No, i do dolaska austrougarske vlasti u BiH je bilo nekoliko zapaženih pomaka u gospodarstvu i kulturi, posebno u vrijeme Ali-paše Rizvanbegovića, kako je i spomenuto. Prema povjesničarima školstva u Hercegovini (Vojislav Bogičević, Hajrudin Ćurić, Mitar Papić, Esad Peco i dr.), o čemu u svojoj sintezi piše i A. Nikić,¹⁰ godine 1852. osnovana je Slavljanska narodna učiona u Vukodolu (Mostar), a do 1878. godine u Hercegovini je otvoreno još trinaest hrvatskih škola (učiona). Škole su otvarali franjevci po hercegovačkim župama: Gorici, Veljacima, na Humcu, u Duvnu, Širokom Brijegu, u Gradničima i Posušju, a zatim u Gabeli te još po jednu na Humcu i Širokom Brijegu, a ubrzo i u Konjicu. Na zahtjev biskupa fra Anđela Kra-

8 Usp. Radoslav GLAVAŠ, *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar, 1900., str. 23-25.

9 A. NIKIĆ, "Franjevci u Hercegovini od 1878. do 1892. godine", *Kačić*, 10, Split, 1978., str. 176.

10 Usp. A. NIKIĆ, "Kulturne prilike...", str. 199-205.

ljevića 1872. godine u Mostar su došle časne sestre milosrdnice sv. Vinka i otvorile Katoličku žensku školu, po mišljenje uglednih povjesničara školstva u BiH, najbolju odgojno-obrazovnu ustanovu toga doba u Hercegovini. Sestre milosrdnice su 1884. godine otvorile školu i u Duvnu, a zatim na Humcu kod Ljubuškog. Škole su imale posebno značenje za žensku mladež koja je do tada u obrazovanju bila potpuno zapostavljena. Koliku su važnost franjevci pridavali sveopćoj izobrazbi, posebno hrvatskom jeziku, vidljivo iz njihova obraćanja hrvatskim majkama u listu *Glas Hercegovca*:

Narodni je jezik vremena svakog i u naroda svakog ono bio, što je najviše prigledao, u koji sve sile uma svoga uložio, sve darova srca svoga izlio kao zenicu duha svoga, kao dušu vlasti svoje, kao proroka slave svoje, za koji i oružja se hvatio, vojevao i umirao kao poklad, koji kada jednom straćen, nebude povraćen. Zatareš li narodni jezik, zatro si narod... Ostani kost i mozak, ostani krv i koža naroda koga ista: KAKO JEZIK MJE-NJA – DRUGO MU IME DAJTE, NIJE NAROD ISTI. PO JEZIKU NARODI VJEKUJU I GOSPODUJU: KAKO IM GA OTMEŠ – SLUGUJU (verzal autorov). Neplašite se truda i napora, na znojnom čelu se lovor list najljepše zeleni (...) Prava Hrvatica deset dobrih Hrvata osigurava, a tih nam u ovo doba očajne borbe, u ovo doba borbe protiv onima, koji nam svetinje naše krne, a krvlju posvećena prava naša podlom svojom nogom gaze; nasuprot jedna odmetnica desetoricu za sobom povuče (...) Ja kucam, na vaša srca, ja molim za moju, za našu domovinu.¹¹

U to su se doba otvarale i prve hrvatske knjižnice i čitaonice, a najpoznatija je bila ona smještena u Hindinu hanu, pod Jusovinom, koja je osnovana 1861. godine.¹² Osnivanjem Katoličkoga pjevačkog društva “Kosača” 1875. godine otvorena je i knjižnica, a kada se godine 1888. osnovalo i Narodno, odnosno, Hrvatsko pjevačko društvo “Hrvoje”, sav knjižni fond premješten je u njegove prostorije. Uprava je redovito nabavljala nove knjige pa je knjižnica ubrzo bila opremljena svim važnijim djelima hrvatskih književnika, ali i periodikom, novinama i zabavnom literaturom. Međutim, bojeći se buđenja nacionalne misli, državne su vlasti sva “nepoćudna” djela otpremile u “ralje nezasićenog ognja”. Knjiž-

11 A. A., “Hrvatskim gospojam”, *Glas Hercegovca*, Mostar, 8(1891.), 86, str. 1.

12 Usp. S. BAŠAGIĆ, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1931., str. 26.

nične čitaonice također su bile strogo nadzirane, a čitateljski repertoar precizno propisivan.¹³

Prema istim izvorima, osim čitaonice uz Hrvojevu knjižnicu, prije toga uz knjižnicu u Hindinu hanu, oko 1890. godine otvorena je i čitaonica na Humcu (već 1884. osnovan je Muzej – spomenik na Humcu, prvi u Hercegovini, za što zasluga pripada fra Anđelu Nuiću). U čitaonicama su se održavala i predavanja, organizirane su zabave i predstave, a vođeni su i politički razgovori.

No, presudan događaj za kulturno-prosvjetni preporod predstavlja otvaranje tiskare 1872. godine koja je djelovala u vlasništvu franjevac, a pod ravnanjem Franje Milićevića. Tada je pokrenut publicističko-novinarski rad, objavljujuna je nužna udžbenička literatura “za pučke učionice”, beletristika, ali i svekolika druga literatura.

Kada je 1. kolovoza 1878. austrougarska vojska iz Vrgorca prešla na turski teritorij (u Hercegovinu), ljubuški je kraj taj događaj dočeka kao svoje oslobođenje.¹⁴ Istoga je dana provincijal franjevački s Humca poslao brzojav caru Franji Josipu, kojega je smatrao zaštitnikom svoga naroda, pozdravivši ga: “Živio nam naš hrvatski kralj na mnoga ljeta.” Već je 5. kolovoza 1878. austrougarska vojska na čelu s generalom Jovanovićem ušla i u Mostar. Kako bilježi kroničar, cijeli je grad bio na nogama da bi dočeka vojsku:

Cijeli se grad uzeo pripremati, da ga (generala Stjepana Jovanovića) sjajno dočeka, jedni od veselja, a drugi jer im nije moglo biti drugačije. Za doček je valjalo postaviti slavoluk na Velikoj Tepi. Kad su stali kititi ovaj slavoluk raznim barjacima, nastade veliki metež među građanima radi barjaka i natpisa...¹⁵

Oduševljenje novom vlašću nije dugo potrajalo. Dominik Mandić u knjizi *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* piše kako je Austrougarska sustavnim programom nastojala stvoriti posebnu naciju u Bosni i Hercegovini – “Bošnjaci i Hercegovci” – te uvesti “bosanski zemaljski jezik”

13 Usp. Š. MUSA, *nav. dj.*, str. 21-23.

14 Usp. A. NIKIĆ, “Ulazak austro-ugarske vojske u Hercegovinu”, *Marulić*, 13(1980.), br. 1, str. 51-66.

15 Martin ĐURĐEVIĆ, *Memoari sa Balkana 1858.-1878.*, Sarajevo, 1910., str. 186.

čemu su se suprotstavljali svi svjesni Hrvati, a u toj borbi prednjačili su franjevci ističući protivljenje navlastito u Milićevićevu listu *Glas Hercegovca*. Taj je tjednik imao presudnu ulogu u buđenju i njegovanju nacionalne svijesti hrvatskoga i muslimanskoga naroda. Njegova je pravaško-starčevićanska orijentacija osuđivala sva tuđinska nasilništva nad hrvatskim nacionalnim bićem, a posebno se suprotstavljala velikosrpskim zanosima raspirivanim geslom "Srbi svi i svuda". Opće je poznato kako je Austrougarska zabranjivala svaki spomen hrvatskoga imena. Hrvatsko se ime moralo prešućivati i u politici i u školstvu, a zabrana nacionalnoga jezika bila je posebna mjera režima. Bilo je gore nego u doba turske vlasti:

Naše je stanje vehoma kukavno i žalosno. Istina je pod turskom smom vladom trpili i patili, ali ona nikad nije ni pokušala, da nas iznarodi. Mi u svojoj Bosni, van hrvatskoga, nismo čuli drugoga jezika, a danas bih čovjek rekao, da je u njemačkom gradu: upravo zavladao njemački jezik. Dok se to radi, s druge strane vlada hoće da podupre turski živalj.¹⁶

I usprkos svim poteškoćama što ih je nametala tuđinska vlast, jačanje nacionalne svijesti nije se moglo spriječiti. Hrvatski se narod promišljenim metodama i potvrđenim sredstvima odlučno otimao primitivizmu kako je to nalagao i duh zapadnoeuropske tradicije. Da je narodni otpor prema svakom tuđinskom utjecaju bio vrlo izražen, a nacionalna ideja samobitnosti uvriježena u svakom Hrvat, s ponosom je u pismu doktoru Isi Kršnjaviju naglasio fra Didak Buntić:

Zublja narodne svijesti hrvatske, starčevićanstvo, nije došlo iz Slavon-skog Broda u Bosnu nego iz Hercegovine, napose iz kamenitog Mostara, koji je zadržao svoj narodni karakter naproti malom Berlinu – Sarajevu.¹⁷

Upravo ta ideja bila je neiscrpnim poticajem i u stvaralaštvu Franje Milićevića. U kulturnoj pustoši i gospodarskoj zaostalosti Hercegovine 19. stoljeća, kada je turska vlast napokon skapavala u svojim mukama,

16 Arhiv P., *Svaštenjak*, 32-33, citati iz *Narodnog lista*, "Povijest", sv. 3, str. 453.

17 Oton KNEZović, *Život i rad fra Didaka Buntića*, Zagreb, 1938., str. 57.

a nova austrijska uprava licemjerno kalkulirala u račun svojih interesa, našlo se nekoliko odvažnih, mudrih i učenih domaćih sinova, iskrenih domoljuba, odlučnih u svojoj nakani duhovnoga i materijalnoga izbavljenja hrvatskoga naroda. Franjo Milićević, “apostol hrvatstva i čelik karakter”, kako mu je napisano na nadgrobnoj ploči, jedan je od tih velikana hercegovačke kulturne baštine. Njegove su najveće zasluge u tiskarstvu: prije sto trideset pet godina, 1872. godine, sa svojim je suradnicima u Mostaru osnovao Tiskaru katoličkog poslanstva (*Typographia Missionis Catholicae in Hercegovina*), prvu hrvatsku tiskaru u Bosni i Hercegovini i prvu tiskara u Hercegovini uopće. Tiskarskom djelatnošću Milićević je našu baštinu obogatio poučno-vjerskim knjigama, školskim udžbenicima i priručnicima, od kojih su neki doživjeli i dvadesetak izdanja, te kalendarima i novinama. Bio je to prvi hrvatski tisak u Bosni i Hercegovini, bogata sadržaja, u službi odgoja i obrazovanja, zabave, buđenja nacionalne svijesti, materijalnoga napretka i političkoga osmišljavanja nacionalne sudbine. Pothvat je to preporodna značenja za Hrvate, ali i za druge narode u Mostaru i Hercegovini. Poštujući hrvatsko duhovno nasljeđe i domete zapadnoeuropske kulture, Milićević se vješto prilagođavao okolnostima u kojima je djelovao. Svjestan prilika u matičnoj zemlji, politički zreo i nacionalno svjestan, cijeloga je sebe žrtvovao za dobrobit naroda iz kojega je potekao. Usprkos svemu, njegova je tiskara ubrzo postala ishodištem svekolika kulturno-prosvjetnog rada i u kontinuitetu je djelovala gotovo do kraja stoljeća.¹⁸

2. Počeci tiskarstva i nakladništva

U kulturnoj prošlosti Hercegovine i Mostara, pa i cijele Bosne i Hercegovine, djelo Franje Milićevića¹⁹ ima temeljno značenje i presudnu

18 Usp. Ivan ALILOVIĆ, *Tri zaboravljena imena*, Zagreb, 1974., str. 16.

19 Rođen je 10. listopada 1835. u Donjem Velikom Ograđeniku od oca Franje i majke Kate, rođene Pehar. Krsno ime bilo mu je Marijan. Nakon što im je u požaru 1842. godine izgorjela kuća, preselili su se u Mostar gdje je Marijan u fratara pohađao osnovnu školu. U sjemenište je stupio 1852. godine, a 1855. obukao je franjevački habit dobivši redovničko ime Franjo. U Italiji je studirao filozofiju i bogosloviju. Za svećenika je zaređen 1860. godine, ali je i dalje nastavio studij. Kratko je boravio i u Dubrovniku u samostanu Male braće odakle ga je franjevačko starješinstvo pozvalo u Hercegovinu na dužnost. U srpnju 1861. položio je pre-

ostale ispite na studiju te u Veljacima dobio svećeničku službu. Tu je ostao do svibnja 1863. kada je prešao u Gradniće na dužnost kapelana koju je obavljao do 1864. godine. Potom je otišao za župnika u Zavojane u Dalmaciji, a odatle na Brač u Sumartin gdje je imenovan župnikom i gvardijanom. Na vlastiti zahtjev 1868. godine imenovan je za župnika u Igranima. U Mostar se vratio 1871. godine.

Iako je već za boravka u Italiji živo pratio društvena i kulturna gibanja učvršćujući spoznaju o prijekoj potrebi prosvjetiteljskoga djelovanja u svome narodu, boravak u Dalmaciji omogućio je Milićeviću pobliže upoznavanje s kulturnim zbivanjima u Hrvatskoj, posebno s hrvatskim narodnim preporodom. Ideje hrvatskoga narodnog preporoda već su odranije uhvatile maha u Bosni i Hercegovini, poglavito u djelima fra Ivana Franje Jukića i fra Grge Martića, što se u određenoj mjeri odražavalo na fra Petra Bakulu i na Franju Milićevića. Iako je cijenio mnoge tečevine ilirskoga pokreta, posebno su ga oduševljavali nacionalno buđenje i književni prinos, Milićević nije prihvaćao ideju južnoslavenstva (ilirstva), a ni jezik iliraca, što je vidljivo po odbacivanju fonetskoga pravopisa i izgovora glasa ě (jat). Osjetljivim odabirom prihvatljivih mu elemenata hrvatskoga narodnog preporoda u povezanosti s pravaštvom, Milićević je odredio smjer svoga djelovanja.

Na poziv biskupa fra Anđela Kraljevića i redodržavnika fra Petra Kordića, Milićević se 1871. godine vratio u Mostar spreman na službovanje svome narodu: prosvjećivanje, nacionalno i kulturno osvještavanje hercegovačkoga puka postalo je njegovom životnom zadaćom. Naime, kada je 1868. godine biskup fra Paškal Vujičić predložio da se osnuje Književno društvo redovnikah sv. Frane u državi bosanskoj, tomu se priključila i Hercegovina na čelu s biskupom Kraljevićem koji je pozvao Milićevića znajući za njegove sklonosti i interese. Razgovarajući sa subraćom franjevcima, Milićević je poticao kulturno-prosvjetne aktivnosti. Posebno je isticao potrebu pokretanja tiskarstva, izdavaštva i novinstva. Sve su prilike da je baš on kreator ideje o pokretanju tiskare kao preduvjeta za sav ostali kulturološki rad.

Od godine 1861., kada se vratio sa studija iz Italije, pa do svoje smrti, 1903., uz službeno redovničko izbivanje u Dalmaciji, u dva je navrata boravio u Hercegovini, najviše u Mostaru gdje je uz pastoralni rad obavljao niz drugih važnijih poslova kulturno-prosvjetne naravi. Za to je vrijeme učiteljevao u Veljacima, Gradničima i Vukodolu u Mostaru te je napisao prve pučkoškolske udžbenike: bukvar za odrasle u gotovo 20 izdanja, gramatiku talijanskoga jezika, molitvenike. Utemeljio je tiskarstvo i izdavaštvo u Hercegovini, pokrenuo je novinsko-publicističku djelatnost (*Hercegovački bosiljak* prvi je nezavisni i ujedno književni list u BiH, a *Glas Hercegovca* prvi politički list hrvatskoga određenja u Bosni i Hercegovini), proučavao je nacionalnu prošlost, skupljao narodno blago, pokrenuo poznate kalendare.

Važno je spomenuti da je Milićević svoju tiskaru vodio vrlo brižno vodeći računa i o radničkim pravima. Njegova su *Pravila rada za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru* zapravo prva radnička tarifa uopće u Bosni i Hercegovini što ima povijesno značenje za radnički i sindikalni pokret.

Zbog jake nacionalne angažiranosti, navlastito u prosvjeti i kulturi, bio je mrzak austrijskim vlastima, a ni Turci ga nisu mazili: imao je nekoliko nesporazuma s njihovom upravom. No, pred vlastima nije uzmicao. Iako su mu postavljane razne zaprjeke i ucjene, nije nasjedao dnevno-političkim smicalicama niti se dao zavesti konformističkim napastima. Kada je kao direktor tiskare izgubio biskupovu podršku, ostao je bez pomoći i suradnje većine subraće. Nije klonuo duhom ni kada je ostao sam sa svojom svetom zadaćom. Čak i po cijenu istupanja iz franjevačkoga reda i sekularizacije nije ostavio tiskaru jer ju je smatrao temeljem kulturnoga i prosvjetnoga rada. Uporno se obraćao franjevcima, čak i Rimu, da

ulogu za hrvatski narod. Svojom angažiranošću i rezultatima svoga rada postao je najznamenitija osoba druge polovice 19. stoljeća ističući se poglavito utemeljenjem tiskare i grafičko-nakladničkom djelatnošću kao i prosvjetnim, književnim i općekulturnim prinosima.

Inače, kada je o ovoj djelatnosti riječ, potrebno je naglasiti kako se suvremeni pojam tiskarstva (koji obuhvaća kompleksan posao proizvodnje knjiga, časopisa, novina, slika, plakata i raznih vrsta tiskanica) razlikuje od onodobnoga, još osnaženoga autoritetom i odgovornošću kolektivnoga prosvjećenja. Tu važnost tiskana riječ ima od samoga početka. Prema relevantnoj literaturi,²⁰ otiskivanje je bilo poznato već u Kini početkom nove ere kada su se izrađivali pomični znakovi (ideogrami) od gline, a u 14. stoljeću izrađivali su se lijevani metalni znakovi. Novi tip tiskarstva pokrenuo je Johann Gutenberg koji je 1455. u Mainzu dovršio otiskivanje Biblije. Otad je tiskarska tehnika vrlo uznapredovala, a svoj procvat doživjela je u 19. i 20. stoljeću. Otkrićem tiskarstva otpočelo je novo razdoblje čovječanstva.

I Hrvati su vrlo brzo spoznali važnost tzv. crne umjetnosti. Prema hrvatskom istraživaču Zvonimiru Kulundžiću,²¹ prva tiskara na slavonskom jugu formirana je 1482. godine u mjestu Kosinj u Lici. Godine

mu uz franjevačku redovničku službu omogućio i rad u tiskari, ta ona je u vlasništvu Provincije, no nijedan od nadređenih nije mu uslišao molbu. Ogorčen njihovim nerazumijevanjem, uzeo je "privremenu" sekularizaciju. Kada ga je prihvatio šibenski biskup, ostavio je Mostar i tiskaru koju je smjestio kod brata Šimuna, trgovca, davši mu upute za održavanje kontinuiteta rada. Godine 1878. otišao je za župnika u Piramatovce kod Skradina.

U Mostar se vratio 1882. godine i otada se isključivo bavio tiskarstvom i novinskim radom. To je najplodnije razdoblje njegova djelovanja, a trajalo je sve do 1896. godine kada su ga austrijske vlasti, ogorčene njegovim političkim djelovanjem izraženim u *Glasu Hercegovca*, ostavile bez ičega. Milićević je i dalje bio aktivan, zadovoljan što je na vrijeme odnjegovao nastavljajuće časne mu zadaće koji će i politički i prosvjetiteljski i kulturno bogatiti svoj narod. Svakako će sinovac mu Ivan Aziz Milićević prednjačiti na tom putu. Nezbrinut, star i umoran, odlukom biskupa Buconjića don Franjo je 1889. godine imenovan župnikom franjevačke župe u Blagaju.

Umro je 8. veljače 1903. u bolnici u Mostaru te pokopan na groblju Šoinovac. Đuro Džamonja, urednik *Osvita*, s nekoliko prijatelja podigao mu je spomenik na kojemu je zapisano: "Pod ovim kamenom otkinutim s hercegovačke hridi leži don Franjo Milićević, apostol hrvatstva i čelik karakteru komu Glas Hercegovca raznese i sačuva slavu i harno ime hrvatskom narodu."

20 Usp. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. 7, Zagreb, 1964., str. 316.

21 Usp. Zvonimir KULUNDŽIĆ, *Kosinj, kolijevka štamparstva slavonskog juga*, Zagreb, 1960.

1483. glagoljicom je tiskan *Misal po zakonu rimskoga dvora* i to je prva hrvatska tiskana knjiga. Ne zna se točno gdje je *Misal* tiskan, ali svega desetljeće nakon glagoljskoga prvotiska s radom je započela senjska tiskara: godine 1494. i u Senju se prvo tiskao *Misal*. Senjsku je zamijenila riječka tiskara, a osim liturgijskih knjiga objavljivala je djela teološkoga i svjetovnoga karaktera. Također je poznato da je i u Crnoj Gori na Obođu 1483. godine otvorena tiskara.

Prva tiskara na području Bosne i Hercegovine osnovana je 1529. godine nedaleko od Goražda, a njezin je utemeljitelj Božidar Goraždanin, nadstojnik mjesnoga manastira sv. Đorđa. Ta je tiskara radila vrlo kratko, ugasila se već 1531. godine.²²

Nakon prestanka rada, unatoč velikim nastojanjima, poglavito franjevaca, više od tri stoljeća nije dopušteno otvaranje takve ustanove u Bosni i Hercegovini. U 17. stoljeću poznati je hrvatski prosvjetitelj i književnik fra Matija Divković nastojao osnovati tiskaru u Bosni, ali mu turske vlasti nisu dopustile. Franjevci su još nekoliko puta pokušali osnovati tiskaru, ali su svaki put bili onemogućeni. Ponesen idejom romantizma i značenjem hrvatskoga narodnog preporoda, poznati hrvatski književnik Ivan Franjo Jukić također se trsio osnovati tiskaru kako bi brže širio kulturu i nacionalno osvješćivanje u narodu. I taj su pokušaj onemogućile turske vlasti. I fra Grgo Martić, pjesnik i prosvjetitelj – preporoditelj, također je uzaludno nastojao ostvariti tu zamisao.

Istom po dolasku novoga vezira Topal Šerif-paše na čelo bosanskoga vilajeta (1861.-1869.) donesen je novi ustavni zakon koji je napokon reformirao obrazovanje i pravosuđe, a dopušteno je i osnivanje tiskara. Topal Šerif pozvao je iz Zemuna tiskara Sopranija koji je 1866. godine u Dugom sokaku u Sarajevu otvorio tiskaru zvanu Sopranova pečatnja. Ta je tiskara po naredbi paše iste godine postala Vilajetska štamparija u kojoj izlaze prve bosanskohercegovačke novine *Bosanski vijestnik* (1866.), a potom i službeni list *Bosna*. Kako je bilo predviđeno da u uporabi budu naš i turski jezik, trebalo je naći slagara i nabaviti turska slova. Iz Turske je stigao Kadri-efendija za slagara, a odmah za njim i slova. Sva su glasila tiskana na turskom i našem jeziku, ćiriličnim i turskim slovima. Novine

22 Usp. I. ALILOVIĆ, *nav. dj.*, str. 18.

je uređivao Šaćir Kurtčehajić, prvi domaći novinar u Bosni. Među prvim knjigama tiskanim u toj tiskari bio je *Početni zemljopis* Grge Martića. Dolaskom austrougarske vlasti tiskara je prešla u njezino vlasništvo, a Kadri-efendija otišao u Tursku.

Od osnutka prve tiskare u Hercegovini 1872. godine prošlo je, evo, 135 godina.²³ To je obljetnica istinskoga utemeljenja kulturne i prosvjetne djelatnosti u Hercegovini. Naime, poticajem biskupa Vujičića na osnivanje Književnoga društva redovnikah sv. Frane u državi bosanskoj, fra Grgo Martić obratio se biskupu Kraljeviću koji je tu ideju prihvatio i 16. studenoga 1868. odgovorio:

Ja bih htio uvesti ovde tipografiju. Ovdje bi bilo misto bivših ova rezidencija dosta prostrana. Ima ovdje jedan fratar (Franjo Milićević, nap. a.) koji bi mogao biti direktor iste...²⁴

Tim se dokumentom prvi put spominje nakana osnutka tiskare, što će se uskoro i ostvariti. U sporazumu s redodržavnikom fra Petrom Kordićem te znamenitim piscem i preporoditeljem fra Petrom Bakulom, a prije toga i s Milićevićem, Kraljević je u franjevačkoj zajednici planirao osnovati tiskaru koja bi omogućila bolji rad školstva i napredak kulture uopće. Da je Franjo Milićević o tiskarstvu razmišljao prije svih u Hercegovini, u svom *Šematizmu* svjedoči Petar Bakula, suvremenik i Franjin suradnik:

Franjevci su u Hercegovini odavno uperili sve sile da se osnuje tiskara u svrhu širenja prosvjete u narodu, nu da su tu nakanu ometale siromaština fratara, kao i vlada. Nu rad pobjeđuje sve. Franjevci su uspjeli pod vodstvom fra Frane Milićevića u ovoj stvari. Ovaj naime, fra Frano, svojom odlučnošću i radom, iznad nade očekivanja uspio je kod dobročinitelja, da se napokon otvorila tiskara u Mostaru.²⁵

23 Podatke o utemeljenju tiskare u Mostaru vidi u Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Štamparije u Bosni i Hercegovini za turskog vremena od 1529.-1878.*, Gradnja za povijest hrvatsku i književnost, knj. 9, Zagreb, 1920. i I. ALILOVIĆ, *nav. dj.*, str. 18-27.

24 Andeo KRALJEVIĆ, "Pismo fra Grgi Martiću", *Ostavština fra Grge Martića*, Mostar, 1868.

25 P. BAKULA, *Schematismus topographico...*, Mostar, 1873./74., str. 51.

U nabavci tiskare, osim fratara, istaknuo se austrijski konzul u Mostaru Pavao Relja koji se založio u traženju odobrenja za rad od turskoga Ministarstva prosvjete u Carigradu.

Nakon povratka u Mostar (1871.) Milićević je, prema navedenim izvorima, počeo s pripremama za nabavku i rad tiskare te je iste godine otišao u Zadar kod tiskara Spiridona Artala na obuku. Kada su izvršene pripreme i osiguran novac za kupovinu, tiskara je na zahtjev biskupa Kraljevića poručena iz Beča. Iste je godine (1871.) i isporučena. Tiskara je u Mostar došla u ožujku 1872., ali su je odmah zaplijenile turske carinske vlasti. Nakon upornih molba konzula Relje i biskupa Kraljevića, Carigrad je dao potvrdu za rad uz nekoliko uvjeta: da se svaki put po tiskanju knjige ili lista jedan primjerak dostavi u Carigrad, Carskoj biblioteci, a da obvezno prije tiskanja vlast prekontrolira pripremljeni materijal. Prihvativši uvjete, tiskara je dopremljena u Vukodol, u biskupsku rezidenciju, u prostorije Pučke učione koja će biti premještena u franjevačku kuću. Počela je djelatnost pod firmom Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini (*Typhographia Missionis Catholicae in Hercegovina*). Direktor, odgovorni urednik i glavni urednik bio je Franjo Milićević. U poslu su mu pomagali časna sestra Klotilda Skamperle, Marko Šešelj, tipograf Josip Depolo i prvi šegrt Ivan Šimunović. U izboru materijala za tisak pomagali su mu fra Grgo Gavran i fra Martin Ljubić. Biskup Kraljević vršio je nadzor nad tiskarom sve do 1876. godine. Na početku rada objavljeni su: *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini* Franje Milićevića, *Schematismus franjevački* fra Petra Bakule te Milićevićev kalendar *Mladi Hercegovac*. Kako te knjige nisu zadovoljavale grafičkim kvalitetama, i slova su bila loša, novi dio opreme naručen je u Trstu. Poslije obnove tiskara je radila kvalitetno i za ono doba – mnogo, a djela nisu objavljivali samo Hrvati nego i pripadnici drugih naroda. Uz latinicu kao ustaljeno pismo u određenoj se mjeri rabila i ćirilica, o čemu svjedoče kalendari, a kasnije i novine Franje Milićevića (*Hercegovački bosiljak*, 1883./84., *Novi hercegovački bosiljak*, 1884./85., i *Glas Hercegovca*, 1885.-1896.).

Za vrijeme svojega rada tiskara je, uz drugi materijal, objavila 77 knjiga. Za to je vrijeme nekoliko puta mijenjala naziv. Upravo te izmjene pokazuju

Milićevićev odnos prema tiskari, redovničkoj franjevačkoj zajednici i crkvenim vlastima uopće, pa i prema državnim vlastima: Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini, Franjevačka tiskara, Franjevačka pečatnica, Tiskara fra Franje Milićevića, Tiskara don Franje Milićevića, Brzotisak don Franje Milićevića, Tiskara “Glas Hercegovca”, Hrvatska dionička tiskara.

S obzirom na receptivnu moć čitateljske publike, ponudu autora za tiskanje knjiga, tehničku razinu strojeva, ograničenost kvalitetom i količinom tiskarskoga materijala, Milićevićovo je tiskarstvo bilo iznenađujuće uspješno. Njegov entuzijazam, ustrajnost i hrabrost, i kada je ostao sam, napušten i od subraće, omogućili su mu stvaranje velikoga djela. Upravo tim djelom postavljeni su temelji kulture i prosvjete u Hercegovini. Taj “apostol hrvatstva i čelik karakter”, kako je napisao Đuro Džamonja u njegovu epitafu, svojom je tiskarom i sveukupnim angažmanom potaknuo i omogućio buđenje izdavačke, novinske, književne, publicističke, pedagoške, pa i političke i sveopće kulturne djelatnosti u Hercegovini. Zahvaljujući njemu, Mostar je na prijelazu stoljeća postao poznatim kulturnim središtem ne samo u Bosni i Hercegovini.

Tiskara je stvorila temelje izdavačke djelatnosti i opće kulture svih triju vjerskih i narodnih skupina u Hercegovini. Bez nje je teško shvatiti onako bogatu... aktivnost kojom je Mostar koncem prošlog i početkom ovog stoljeća postao jače kulturno središte od većine ovdašnjih gradova na Balkanu. Za potvrdu te tvrdnje nek posluži samo jedan podatak: od 1880. do 1920. u glavnom gradu Hercegovine izlazilo je povremeno dvadesetak glasila i tiskano oko 600 knjiga (knjižica).²⁶

Znajući za Franjine podvige u poslu, njegovu čestitost i vjernost Crkvi, korektnost prema biskupu, subraći i puku, čudnim se doima njihovo uzvratanje prema njemu. Već je rečeno da se upravo biskup zalagao za osnutak tiskare i pozvao Milićevića da radi i upravlja. Godine 1876. biskup se naglo odmakao od tiskare koja je ostala u vlasništvu franjevačke zajednice. No, i franjevačka se zajednica već sljedeće godine odrekla tiskare. Otpočele su velike poteškoće u njezinu radu, a Milićevića su pratile svakodnevne neugodnosti. Iako u Franjinoj “Autobiografiji” u *Osvitu* iz 1903.

²⁶ Žarko ILIĆ, “Franjo Milićević”, *Kršni zavičaj*, 17, Drinovci, 1984., str. 57.

godine postoje svojevrсна obrazloženja, ona su vrlo blijeda i neuvjerljiva. Ostalo je nejasno zašto je biskup Kraljević naglo okrenuo leđa i ostavio Milićevića bez ikakve potpore. Zašto su ga ostavili subraća i franjevački poglavar fra Paškal Buconjić kada su i sami surađivali s njim? Zar je morao biti sekulariziran kada je tiskara bila u vlasništvu biskupa i franjevaca, zatim samih franjevaca, a Franjo žarko želio ostati redovnikom bez ikakvih pretenzija na vlasništvo nad tiskarom? Zar nije bilo sluha kada je razborito i dobronamjerno zahtijevao neka drukčija, za sebe prihvatljivija, a za crkvene vlasti jednako moguća rješenja? Odgovori su izostali!

Glavni događaj tih godina (1875.-1878.) bio je hercegovački ustanak.²⁷ Lokalni feudalci toliko su se osilili da nisu slušali naloge iz Carigrada. Da bi očuvali carevinu, sultani su često udovoljavali raji i tako izbjegavali pobunu. Međutim, domaći Turci uporno su i bezobzirno progonili narod pa su i Carigradu i Zapadu svakodnevno upućivani zahtjevi za milost. Istim je povodom i franjevački poglavar fra Paškal Buconjić napisao knjižicu *Kratak osvrt na glavne uzroke ustanka kršćanskog pučanstva u Hercegovini*, tiskanu 17. rujna 1875. u tiskari kojom je upravljao Milićević. Kada je 1876. godine došlo do sastanka konzula Austrije, Njemačke, Rusije, Italije, Francuske i Engleske sa Sever-pašom koji je stigao iz Carigrada da bi dogovorio smirivanje ustanka, Buconjić i Kraljević uručili su im tu knjižicu. Knjižica nije nosila ime autora (fra Paškal Buconjić), ali jest mjesto i nadnevak objavljivanja. Budući da su se iz knjižice jasno vidjeli uzroci ustanka, konzuli su tražili autonomiju Bosne i Hercegovine i zaštitu kršćanskoga naroda. Sever-paša bio je prisiljen obećati novi ustav čime bi se poboljšao i položaj raje. Ustav nije donio vidniji napredak pa se ustanak i dalje širio. Tada se iz Sarajeva u Mostar premjestio dio Vilajetske tiskare, a 1876. godine pokrenute su novine *Neretva*. Cilj je bio smiriti ustanak kontroliranim informiranjem. Makar u zapadnom dijelu i nije bilo većih sukoba, u istočnoj Hercegovini nije bilo mira. Smatra se da je na smirenje u zapadnoj Hercegovini utjecao biskup Kraljević i da ga je sultan odlikovao “zato što kršćani njegova vikarijata nisu sudjelovali u ustanku”. Očito je da su biskup Kraljević i kustos Buconjić iznad svega štitili narod i vjeru izbjegavajući otvoren sukob s vlastima. Zar je slučajno ona knjižica o

27 Usp. A. NIKIĆ, “Kulturne prilike...”, str. 195.

uzrocima ustanka ostala bez imena autora?! Štoviše, biskup je Kraljević i odlikovan s vlastita odnosa naspram turskoj vlasti.²⁸

Za sve vrijeme Milićević se u svojim nakanama nije libio. Otvoreno je iznosio istinu, budio i prosvjeđivao puk, bez obzira na stalne pritiske službene vlasti. Neprijeporno je da su i Buconjić i Kraljević radili za dobrobit naroda, u interesu vjere i krajnjega oslobađanja, ali su se od Milićevića razlikovali u metodama i postupcima. “Ako će tiskara nameštati konflikte s vlastima ili otežavati neka moguća rješenja, bolje se distancirati od nje, pa ako treba i rad joj onemogućiti”, vjerojatno su mislila dvojica starješina. Međutim, tiskara je bila Milićevićeva sudbina. Bio joj je jednako odan kao vjeri i Crkvi kojima se zakleo, no crkvene su ga vlasti, izgleda, smatrale nepokornim. Previše je bio zaokupljen tiskarstvom i izdavaštvom. Nikakvim kompromisima nije htio oskvrnuti uzvišenost svoga cilja. Nije bio sklon ustupcima, nije podnosio dodvoravanje i licemjerstvo. Da bi izbjeglo neugodu sukoba s vlastima, starješinstvo se od njega distanciralo. Odjednom mu nije bilo mjesta u franjevačkoj zajednici, ne samo u Hercegovini nego i u Bosni, čak i u Dalmaciji, a ako je i dalje želio raditi u tiskari, morao se sekularizirati. Milićević nije želio postati vlasnikom tiskare nego je samo bio zainteresiran održati nastavak njezina rada.

Dana 17. siječnja 1877., prema Aliloviću, pismom se obratio franjevačkim vlastima u Rimu i zamolio da mu se udovolji jednom od triju zahtjeva: 1. da ostane u Mostaru i nastavi rad u tiskari, 2. da prijeđe u Makarsku i isti posao obavlja u krugu tamošnje franjevačke provincije, 3. da ode u Sarajevo u bosansku franjevačku zajednicu i tamo prene tiskaru. Iz Rima su mu 5. veljače 1877. odgovorili da mu se ne može udovoljiti prvom zahtjevu zbog mišljenja franjevačkoga starješinstva iz Hercegovine, a drugi i treći zahtjev bit će riješeni ako nađe zajednicu koja će ga primiti. No, nijedan franjevački provincijal nije prihvatio njegovu zamolbu. Milićević se opet obratio Rimu i zamolio da mu se dopusti premještanje tiskare kod brata Šimuna u Mostaru ili pak u Metković, a za sebe osobno zatražio je sekularizaciju ako nema drugoga načina da ostane u franjevačkoj zajednici. I 25. rujna 1877. dopuštena mu je jedino

²⁸ Usp. *nav. mj.*

sekularizacija, ito ako sam nađe biskupa koji će ga prihvatiti. Makar nevoljko, prihvatio je “privremenu” sekularizaciju te 1878. godine odlazi za župnika u Piramatovce kod Skradina. Prema Franjinim uputama tiskaru je vodio njegov brat kod kojega je bila smještena i, ne prekidajući kontinuitet, dočekala Franjin povratak u Mostar krajem 1882. godine.

Poslije 1882. godine nastupilo je novo razdoblje u radu tiskare Franje Milićevića koje će trajati sve do 1896. kada je tiskara i službeno prestala s radom, odnosno kada je zabranjeno daljnje izlaženje lista *Glas Hercegovca*. U tom se razdoblju, po dolasku iz Dalmacije, Milićević sav posvetio tiskarstvu i izdavaštvu. Tada je sastavio i prvu radničku tarifu u Bosni i Hercegovini – *Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru*. Još za vrijeme studija u Italiji Milićević je shvatio da posao može napredovati samo na temelju pravila i prihvatljivijih odnosa između radnika i poslodavaca. U svojoj je tiskari nastojao zavesti red i pisanim normama osvjedočiti pravedan i poticajan rad: od radnika je tražio rad, disciplinu i odgovornost; radno vrijeme trajalo je deset i pol sati, prekovremeni je rad bio obvezatan ako su to potrebe nalagale; rad je bio plaćen po učinku, složenosti i kvaliteti, radnik se nije mogao otpustiti s posla bez dokazane krivnje...

To je prva tiskara u Bosni i Hercegovini koja je imala radnička pravila (tarifu) i u kojoj su radni odnosi sređeni prema zapadnoeuropskim načelima. Grafičari su inače kao obrazovani radnici prednjačili u stjecanju i očuvanju radničkih prava i isticali se u organiziranju radničkih i sindikalnih akcija. Zbog Franjine stručnosti, korektnosti, dobronamjernosti i otvorena duha, tiskara mu je bila omiljenom školom mnogih grafičara, ne samo katolika nego i muslimana i pravoslavaca.

Njegovi protivnici, u prvom redu austrijska vlast, nisu mu dali mira. Stalno su ga sprječavali, da bi mu na kraju sve oduzeli. Naime, političkim je smicalicama u uredništvo lista *Glas Hercegovca* uključen novinar Nedjeljko Radičić koji je trebao iz tiskare istisnuti Milićevića. Stručan i predan radu, Radičić je lako prevario stara i bolesna čovjeka te preuzeo tiskaru uređujući list do polovice 1896. godine.²⁹ Kako je Radičić umro vrlo

29 Todor KRUŠEVAC, *Bosansko-hercegovački listovi u 19. veku*, Sarajevo, 1978., str. 279.

mlad, list je prestao izlaziti. Makar je prijevara sudski dokazana, austrijske vlasti nisu dopustile obnavljanje lista *Glas Hercegovca*, a ni rad tiskare.

Franjo je i nadalje bio aktivan u kulturnom životu: na sinovca Aziza Milićevića prenio je ideju o osnivanju nove tiskare i pokretanju novina. Nakon uporna zahtijevanja, vlasti su 1898. godine dopustile otvaranje tiskare Hrvatsko dioničko društvo i pokretanje novoga lista *Osvit*.³⁰ Uređivao ga je Ivan Aziz Milićević potpomognut svesrdnom stričevom potporom i suradnjom.

3. Književno-jezična i publicističko-nakladnička djelatnost

U svom radu Milićević je povezoao nekoliko raznorodnih, ali jednako bitnih elemenata. Uz spomenuto tiskarstvo bavio se i književno-jezičnim, publicističko-nakladničkim, novinskim i pedagoškim radom. Istina, i prije Milićevića hercegovački su fratri dali znatan prinos kulturno-prosvjetnom životu, ali u prilikama gospodarske i kulturne zaostalosti, u općoj neprosvijećenosti, njegovo djelo i sveukupna njegova angažiranost donijeli su buđenje, zapravo preporod hrvatskoga naroda u Mostaru i Hercegovini u drugoj polovici 19. stoljeća.

Milićević se javio godine 1867. pjesmama “Tursko nasilje” i “Momak i djevojka” koje su izišle u zadarskom *Narodnom kalendaru*, a sljedeće godine u istom kalendaru objavio je pjesmu “Sunčeva ženidba”. U tim se pjesmama osjeća epska podloga, narodni kolorit i bukolička razigranost gdje se snaga ljubavi, pravde i ćudoređa pojavljuju kao osnovni motivi u čovjekovu životu.

Zatim je u *Slavjanskom jugu* 1868. godine objavio članak “Hercegovina i Hercegovci” u kojemu je progovorio o teškim prilikama u svom zavičaju. Godine 1870. napisao je knjigu *Ženidba* s podnaslovom *Broćanska župa u Hercegovini* koja je objavljena istom 1915. godine u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, u nakladi JAZU, knjiga XX., svezak 2., zajedno s priložima još nekih autora.

Tu je pučka ženidbena svečanost prikazana u svim sastavnicama, faktografski vjerno, dojmljivo i sve je umješno uklopljeno u prepoznatljiv

³⁰ *Isto*, str. 279.

hercegovački ambijent osobitih folklorno-etnoloških značajkâ (pjesma, igra, zabava, nazdravljanje, gošćenje, odijevanje itd.), navlastito narodnoga ćudoređa, vjere, ustrajnosti, marljivosti, susretljivosti, zapravo jedan jedinstven život.

Iste godine u Zagrebu mu je izišao svojevrsan molitvenik *Perivoj darovah nebeskih*. Po otvaranju tiskare u Mostaru objavio je još dva slična djela: *Kita bogoljubnosti* (1876.) i *Misnik u svojoj službi* (1885.). Te su knjižice u prvom redu imale vjersko-poučnu zadaću, ali i posebno značenje u širenju pismenosti.

Posebno mjesto u onodobnom tiskarstvu pripada kalendarima. Već je Matija Divković u svoj *Nauk krstjanski* (1611.) uvrstio kalendar objavljen još u glagoljskom *Misalu* iz 1483. godine. Poslije toga izlazili su kalendari na narodnom jeziku, primjereni potrebama najširega puka. Uz franjevce pisali su ih Pavao Ritter Vitezović i Tomo Mikloušić, s ilirskim pokretom izlazi *Danica zagrebačka*, zatim *Danica horvatsko-slavonska i dalmatinska* i do danas kontinuitet toga kalendara održava Hrvatsko književno društvo Ćirila i Metoda u Zagrebu.

Kalendari Franje Milićevića nisu samo knjige poredanih dana po mjesecima s imenima katoličkih svetaca nego su to prve sustavne upute o vjeri, kulturi i životu uopće. Čim se otvorila tiskara, Franjo je objavio *Mladi hercegovački kalendar, novi i stari, za puk, s nadometkom štokakovi poučni zabavah za prostu godinu 1874*. I sljedećih jedanaest godina, sve do 1885. godine, izlazio je *Mladi Hercegovac* ili *Koledar hercegovački*.

U 1875. i 1878. godini objavio je *Mali stolitnjak* ili *Koledar za sto godina*.

Taj je kalendar u svim godištima u dva niza donosio nadnevke s imenima katoličkih svetaca: lijeva strana nosila je hrvatsko nazivlje mjeseci s novim, gregorijanskim redom, a desna latinska imena mjeseci sa starijim, julijanskim kalendarom, pisanim ćirilicom od petoga pa do posljednjega broja. Svaki je broj imao po jednu stranicu naslovljenu "Ćirilica istomačena latinicom". Zasebno su stajale upute, napomene o vremenu, zanimljivosti iz astrologije, poučna štiva iz povijesti, zemljopisa i poljo-

djelstva, članci iz kulture, religije, mnoštvo demografskih podataka kao i mnogi drugi zapisi važni u prosvjećivanju puka.

Navlastito je zanimljiva rubrika o gospodarstvu pod nazivom "Seljakov, težakov ili gospodarstveni koledar". Rubrika je donosila upute o uzgoju voća i povrća, pripremanju jela i pića, o sjetvi i berbi, o uzgoju žitarica te niz savjeta o naprednijem uzgoju domaćih životinja i njihovu liječenju. Jedna rubrika nosila je naziv "Poučni kalendar" sa sadržajem iz prirodnih znanosti i uputama o uljudnom ili pristojnom ponašanju, dakle svojevrstan bonton pod nazivom *Hrvatski uljudnik* koji je kao prilog izišao za godinu 1879. Postojala je i rubrika narodnoga blaga (priče, pjesme, poslovice, zagonetke), a u kasnijim godištima naći ćemo i književnoumjetničke tekstove važnijih autora.

Kalendar je uglavnom prilagođen interesima najširih narodnih slojeva, a osim vjerskoj tematici posebna je pozornost posvećena člancima prosvjetiteljskoga sadržaja na planu opće kulture i gospodarstva. Kvaliteta tiska oscilirala je, a uz tehničke našlo bi se i pravopisnih, stilskih i drugih manjkavosti.

Uza sve nedostatke književne i tehničke naravi Mladi Hercegovac je sigurno pripremio čitalačko općinstvo za prihvaćanje prvih novina u Hercegovini. I njih će pokrenuti Franjo Milićević. Ali zbog prezaposlenosti oko njih morat će odstupiti od kalendara.³¹

Pogledamo li Milićevićev jezik, zapaziti ćemo da se uporno borio protiv tuđica njegujući čisti hrvatski izričaj. Redovito je rabio hrvatsko nazivlje mjeseci, ali i *državoslovlje* umjesto politologija, *tvorivo* za materijal, *ćudoređe* za moral, *pozornost* umjesto pažnje, *redodržava* umjesto provincije, *brzobjav* umjesto telegram, *novačenje* za regrutiranje, *proračun* za budžet itd.

Čitajući njegovu *Skladnju (sintassu) ili slovniciu taliansku* i *Pravopis za nižje učione katoličke*, uočava se da je sintaksu zamijenila *skladnja*, *riek* rečenicu, *piknja* je interpunkcija, *dovršnica* je nastavak, *pridavnik* je pridjev. Terminologija mu je svježija i čista, daleko od neprirodnoga jezičnog čistunstva: *danomice* znači iz dana u dan, *zvjezdoslovac* astrolog,

31 Ž. ILIĆ, "Franjo Milićević", *Kršni zavičaj*, 18, Drinovci, 1985., str. 34.

težak zemljoradnik, *zračiste* je atmosfera, a možda je jedino nespretno uzeo *vrijemokaz* za vremensku prognozu.

Sve to ukazuje na solidnu jezičnu izobrazbu i poznavanje jezičnih načela. Rečenice su mu pravilne i jasne, kratke i logično utemeljene, a značenjem zgusnute. Milićević se služi ikavsko-ijekavskim izgovorom jata (ě), a pravopis mu je pretežito fonološki.

Imamo li k tome pred očima književno-jezičnu pustoš i pustinju u kojoj je Milićević tako brižno njegovao svoj književno-jezični cvjetnjak, onda njegove zasluge na tom području dobivaju još veću vrijednost (...) odnosi se prema svom materinskom jeziku kao prema svetinji, pa je zato i ostvario zamjerne književno-jezične uspjehe.³²

S obzirom na uporabu štokavskoga govora i ikavsko-ijekavskoga izgovora glasa jat, njegovo jezično poimanje kao i neka druga jezična i politička rješenja vrlo su slična gledanju predstavnika Zadarske filološke škole, posebice mišljenju Ante Kuzmanića (1807.-1879.), glavnoga urednika *Zore dalmatinske*, pokrenute 1844. godine. Dakako, kao izvorni štokavac iz Hercegovine, Milićević dosljedno poštuje akcenatski sustav što se vidi i u njegovim knjigama. Upravo je Šime Starčević (1784.-1859.), opet iz zadarskoga kruga, "prvi i shvatio i bilježio četiri naša akcenta a ta je činjenica čekala čitavo stoljeće da bude konstatirana o stogodišnjici Starčevićeve *Ričoslovice*".³³ Da je Starčević u svojoj *Ričoslovisi iliričkoj* (1812.) razlikovao četiri novoštokavska akcenta, prvi je zapazio prof. Branko Vodnik, a prof. Stjepan Ivšić reći će kako je Starčević "mnogo prije Vuka i Daničića (...) shvatio dobro sva četiri štokavska akcenta".³⁴

Predstavnici Zadarske filološke škole, kao i Milićević iz Mostara, u mnogim se pogledima nisu slagali sa zagrebačkim ilircima, pogotovo u odabiru pisanih tema jer, za razliku od iliraca koji su bili "odviše svjetovni" i preliberalni, ovi su se više bavili nabožnim sadržajima pišući katekizme, molitvenike, govore te različite publikacije, navlastito kalendare s praktičnim poukama u gospodarstvu, kućanstvu i osnovama kulture.

32 Jakov BUBALO, "Književno-jezikoslovne zasluge Franje Milićevića", *Kršni zavičaj*, 16, Drinovci, 1983., str. 39.

33 Zlatko VINCE, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 2002., str. 423.

34 Stjepan Ivšić, "Akcent u gramatici I. A. Brlića", *Rad JAZU*, knj. 194., Zagreb, 1912., str. 67.

Iz navedenih činjenica valja shvatiti kako je hrvatski narodni preporod svojim kompleksnim zamahom i u južnoj Hrvatskoj, a ne samo u Zagrebu i sjevernim dijelovima, zarana i konkretnim prinosima pomagao našem jezikoslovlju u formiranju zajedničkoga jezičnog standarda za sve Hrvate na ovim prostorima. Dakako, ta zbivanja što su aktivno vođena i suživljeno praćena, uz ostala područja i u Mostaru, stalno su poticana i nacionalno-političkim procesima usmjerenim na sjedinjenje svih hrvatskih krajeva u jednu državnu cjelinu. To se posebno vidi u novinama Franje Milićevića.

4. Novinska djelatnost

Kulturnom, društvenom, političkom i gospodarskom preporodu Hercegovine nemjerljiv su prinos dale novine što ih je objavljivao Milićević. Riječ je o *Hercegovačkom bosiljku*, *Novom hercegovačkom bosiljku*, *Glasu Hercegovca*, *Osvitu*.

4. 1. Hercegovački bosiljak

Za vrijeme službovanja u Piramatovcima kod Skradina³⁵ Milićević je planirao povratak u Mostar. Vjerojatno se o toj nakani dogovarao sa svojim starješinama. Po povratku poslao je zahtjev austrougarskim vlastima da mu odobre izlaženje jednih novina. Zamolbi je udovoljeno 26. srpnja 1882. rješenjem kojim se propisuju i uvjeti pod kojima može izlaziti zahtijevani list *Hercegovački bosiljak*: da novine izlaze dva puta mjesečno, ne smije se zadirati u političke i vjerske teme te da list ne će imati potporu vlasti. Kako je cenzura bila vrlo oštra, list je bio prihvaćen istom poslije trećega preslaganja. Najposlije je dobio koncesiju Rješenjem Zemaljske vlade, br. 12260 od 13. srpnja 1883., a izašao je 1. rujna 1883.³⁶ *Hercegovački bosiljak* bile su novine za “zabavu, pouku i književnost”, u vlasništvu i pod uredništvom Franje Milićevića, a upraviteljem je označen Stjepan Dragoni.

35 Usp. I. ALILOVIĆ, *nav. dj.*, str. 27.

36 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 10 092/Pol. 23. VI. 1879.; R. BESAROVIĆ, *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Građa, Sarajevo, 1967., str. 422.

List je tiskan latinicom, a neki dijelovi i ćirilčnim pismom što se vidi već u naslovu, ali i u nekim člancima. Makar je bio vrlo otvoren, list je ipak bio naglašeno hrvatski usmjeren: donosio je članke iz povijesti, književnosti, dosjetke i narodne umotvorine, ali i gospodarske savjete. Nakana mu je istaknuta u prvom broju:

Bosiljak Hercegovački bit će perivoj njegovališta starih i prastarih spomenika, a naročito u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji (...) Uredništvo i vlasništvo žrtvovat će svoj trud i svoje sile, a čitatelji nek žrtvuju predbrojom svoju potporu. Uvijek ćemo imati pred očima svoju zemlju i svoj narod, kakav je bio i kakav će biti. S toga pogleda je namjera 'Bosiljka Hercegovačkog' sabirati povijest bosansku, hercegovačko-dalmatinsku i to iz povijesti, pak po predajah i iz današnjeg položaja, sakupljati starine, dostavljati vremenopis, i priobćavati viesti iz svieta što bi moglo pružiti pomoć književnosti (...) 'Bosiljak Hercegovački' će donasat pouku polodjelicima o obrađivanju njihova vinograda, njiva, vrtala, dokazivat će dobu u kojom se mora sijati, rasađivati, priobćit će mjesne viesti, koje će državna vlada izdavati...³⁷

Iako su prihvaćeni uvjeti što ih je vlada ponudila da bi list mogao izaći i iako su posebno zabranjene političke teme, Milićević je već u petom broju formirao rubriku "Što se čuje nova u politici?". Prekoračivši ovlasti, list je došao u nemilost vlasti. Konkretan povod zabrani bila je vijest izišla u 23. broju, 14. srpnja 1884., pod naslovom "Tajni odbor" gdje piše da je u Mostaru formiran neki tajni odbor koji je već prikupio 20 tisuća forintâ, a nakana još nije poznata. Ta se vijest u narodu pronijela kao priprema na pobunu. Odmah su se umiješale vlasti i Milićević je saslušan u Kotarskoj oblasti, a list je zaplijenjen. Dva je primjerka ipak izvukao slugar Grgo Miloš pa je tako vijest raznesena po gradu. Nikada nije utvrđena službena istina o tom događaju. Naravno, vlada je odmah donijela represivne mjere:

PREČASTNOM GOSPODINU: DON FRANJI MILIĆEVIĆU, VLASTNIKU I UREDNIKU *HERCEGOVAČKOG BOSILJKA* U MOSTARU

Odpisom svojim od 22. juna 1884. broj 746/res. Obnaša je Visoka zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu ustegnuti Vam dozvolu za izdavanje zabavnog, poučnog i književnog lista pod naslovom "Hercegovački

37 Franjo MILIĆEVIĆ, *Hercegovački bosiljak*, Mostar, 1, 1. 9. 1883., str. 1.

bosiljak” podijeljena Vam rješenjem svojim od 13. jula 1883. 12260, i s razloga, što ste raspored u broju 23 od 14. juna 1884. prekoračili, te ima svako daljnje izdavanje pomenutog lista današnjim danom prestati.

U MOSTARU, dne 25. juna 1884.

KOTARSKI PREDSTOJNIK:
(potpis nečitljiv)

Dopisom od 22. lipnja 1884. oduzeta je koncesija i izrečena je zabrana izlaženja lista. Već 25. lipnja Zemaljska je vlada izvjestila i Zajedničko ministarstvo za financije da se don Franji Milićeviću oduzima koncesija.³⁸

4. 2. Novi hercegovački bosiljak

Odmah sutradan Milićević je uložio žalbu Visokom zemaljskom guberniumu iznoseći razloge o potrebi za jednim novinama u Mostaru i navodeći mnoge društvene i osobne razloge. List bi se zvao *Novi hercegovački bosiljak*, a odrekao bi se i političkih i vjerskih tema. Milićević je želio što žurnije nastaviti s izlaskom lista, no uzastopnim i hitnim zamolbama još je više potaknuo sumnje te se ponovno povela istraga o spomenutom tajnom društvu. Međutim, Okružna oblast nije našla nikakvih krivnjâ u uredniku *Hercegovačkoga bosiljka*.³⁹

Zemaljska vlada 13. kolovoza 1884. udovoljila je Franjinoj zamolbi i dala mu koncesiju za list, a Ministarstvo mu je 19. kolovoza dalo odobrenje ističući uvjete rada.⁴⁰ Prvi broj *Novoga hercegovačkog bosiljka* izišao je 23. kolovoza 1884., a vlasnik, urednik i upravitelj ostali su isti. List je bio tehnički kvalitetniji, nešto većega forma, bez oznaka rubrika ispod natpisa i bez prijašnjih ćirilčkih natpisa, iako je i dalje donosio tekstove na ćirilici. List je izlazio tjedno, “svake subote navečer”, a sadržaj je bio raznovrsniji nego prije – i dalje hrvatski usmjeren.

38 Arhiv Bosne i Hercegovine, navedeni spis, str. 421-425.

39 *Isto*, str. 424 s.

40 Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko ministarstvo financija, br. 723, Pr. BH, 1884.

4.3. Glas Hercegovca

Milićević je 4. srpnja 1885. od vlade zatražio proširenje lista i političkim temama i već 23. srpnja dobio odobrenje.⁴¹ U 35. broju *Novoga hercegovačkog bosiljka* objavljen je članak “Naš program” u kojemu između ostaloga piše:

Nastala je nužda i kod nas, kao kod svih slobodnih naroda, da misli koje hoće da zbiljimize prodru u narod, late se novinskog i osobito državničkog ratila: koje će okupiti narod, spravljat događaje umjetnom poukom i mudrim razlaganjem, navadajući ga na misli i da djela sebi najprikladnija i najkorisnija (...) ‘Glas Hercegovca’ skupljat će po narodu našem zakopano bogatstvo našeg milozvučnog jezika, te narodne pjesme, pripovjedke itd. priobćavat će u podlistku (...) u svim plemenitim čežnjama za moralno i materijalno stanje naše postojbine, mi ćemo vladu podupirati, eda čim prvo izvede djelo našeg preporoda.⁴²

Objavivši zahtjev i program, izdavač je dao do znanja da će list donositi i političke teme. Nastala je nova društvena klima i austrougarske vlasti nisu zabranjivale politiku u novinama, pa ni političke listove. Međutim, vlasti nisu žurile s izdavanjem rješenja na podneseni zahtjev za politički list. Kao razlog odugovlačenju spominjalo se vladino nastojanje da Sarajevo umjesto Mostara postane glavno središte i hrvatskoga naroda pa stoga središnja vlast nije dala da takve novine izlaze u Mostaru. Ne zna se ni je li vlada tražila nekoga drugog urednika političkih novina u Mostaru te je zbog toga duljila s rješenjem. No, istina je da se Milićević nije sviđao austrougarskim vlastima; maltretiran cenzurom i drugim državnim mjerama, samo je gubio vrijeme dok su se troškovi stalno uvećavali.

U članku “Naš program” budući list *Glas Hercegovca* proglasio se političkim iako je još izlazio pod nazivom *Novi hercegovački bosiljak*. Kada su nejasnoće i nesporazumi uklonjeni, prema navedenim spisima ABH, 26. kolovoza 1885. Milićević je podnio zahtjev za promjenu naziva lista, što je mostarska Okružna oblast odmah poslala Zemaljskoj vladi koja je već 5. rujna dala pozitivno rješenje i list je preimenovan u *Glas Herce-*

41 Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko ministarstvo financija, br. 4436, Pr. BH, 1885.

42 F. MILIĆEVIĆ, “Naš program”, *Novi hercegovački bosiljak*, Mostar, 29. VIII. 1885., str. 1.

govca. Tim novinama vlast je postigla potrebnu nacionalnu ravnotežu između Srba, Hrvata, pa i Muslimana; već su izlazili muslimanski list *Vatan*, srpska *Prosvjeta* i prvi politički list u BiH *Bosnische Post*. Tako su vlasti uspostavljale “balans” među narodima u Bosni i Hercegovini.

Novi je list trebao paziti na političku prikladnost sadržaja jer je cenzura ispravljala, dotjerivala i dopunjavala pojedina mjesta. Po političkoj orijentaciji i privrženosti narodnoj tradiciji, jeziku i drugim značajkama, vidjelo se da će novi list biti hrvatskoga usmjerenja, makar to nigdje nije eksplicitno rečeno.

Glas Hercegovca pojavio se 19. rujna 1885. kao 38. broj dotadašnjega lista. Urednik i vlasnik bio mu je Franjo Milićević, a tiskao se u njegovoj tiskari u Mostaru. List je analizirao svjetsku politiku, a posebno se zadržavao na pojedinim austrougarskim krajevima. Preuzimao je i članke iz domaćih novina, posebno one koji su se odnosili na teme s domaće političke scene. Tako je primjerice iz splitskoga *Naroda* preuzet prilog pod naslovom “Spojenje Bosne” u kojemu se izražava dugogodišnji interes naroda za pripajanje Herceg-Bosne Hrvatskoj.

U listu je surađivalo nekoliko franjevac, no većina ih je željela ostati anonimnima. Isticao se fra Josip D. Božić koji je objavljivao odlomke iz svoga djela *Arbanija*. I muslimani su često surađivali u *Glasi Hercegovca*: Ahmet-beg Defterdarević, đak, koji je objavio pripovijetku, a Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak objavio je pjesmu u čast dolaska prijestolonasljedničkoga para u Bosnu. Desna ruka u poslovima tiskare i novina Franji Milićeviću bio je sinovac mu Ivan Aziz. On bi preuzimao i upravljanje tiskarom u vrijeme stričeve nenazočnosti. Za list je pisao pripovijesti i pjesme (“Sonet u povodu smrti don Mihovila Pavlinovića”), prevodio je s talijanskoga, poljskoga i njemačkoga, pisao povijesne rasprave, prikaze i osvrte. Njegovu raspravu o prezimenima, objavljenu u *Glasi Hercegovca*, zapazio je veliki hrvatski jezikoslovac Tomo Maretić i o tome pisao u zagrebačkom *Viencu*, da bi poslije o tome objavio rad u *Radu JAZU*.

Glas Hercegovca izlazio je punih jedanaest godina kao jedino glasilo Hrvata u Bosni i Hercegovini. Koliko god je austrijskim vlastima radi uspostavljanje ravnoteže prema Srbima odgovarao takav hrvatski poli-

tički list, ipak je između Milićevića kao urednika i vlasti bilo nesporazuma. Iako je mostarska vlast, stalno ga nadzirući i vršeći cenzuru, imala izravan utjecaj na uređivanje lista, Milićević je vješto izmicao nadzoru i svakim danom samostalnije vodio novine njegujući hrvatsku nacionalnu svijest. Bilo je to vrijeme narodnoga osvješćivanja i “odrastanja naroda u naciju”. Milićević nije propuštao priliku da o tom društvenom procesu piše u *Glasi Hercegovca*. Kontinuirano je isticao potrebu hrvatskoga narodnog jedinstva kako bi se ostvarila stoljetna težnja ovoga naroda da zagospodari svojom sudbinom i u političkom, i u kulturnom, i u gospodarskom pogledu. I dok su te teme sve više iritirale državnu vlast, list je među čitateljstvom bio sve popularniji pa je od 1. kolovoza 1890. izlazio dva puta tjedno. Sve se češće pisalo o pravaškoj politici koja je u to doba bila raširena u Hrvatskoj, a otvoreno se napadalo Austriju što nije rješavala nagomilane probleme državnopravnoga sustava. Zbog takvih je sadržaja Milićević imao velikih problema, ali i cenzori su imali pune ruke posla. Prema vladinu mišljenju trebalo je onemogućiti zahuktalu ideju nacionalnoga buđenja Hrvata koja je smetala i listovima srpske provenijencije kao što su sarajevska *Bosanska vila*, *Branik*, *Delo*, *Zastava*, *Srbobran*, *Srpski list* – svi su oni bili opsjednuti velikosrpskim pretenzijama.

Afirmirajući pravaštvo kao ideologiju i političku perspektivu, Milićević je neumorno radio na nacionalnom jedinstvu i samostojnosti svoga naroda. Na tome mu putu nisu smetale zaprjeke. “Bio je odlučan, postojan, tvrd i nesalomljiv u svemu što je zamislio i kanio učiniti”, svjedočit će njegov sinovac Ivan Aziz.⁴³

Franjini istupi ponekad su bili puni ogorčenja prema austrijskim vlastima, a neke su rubrike otvoreno izražavale protudržavno stajalište. Stoga je cenzura odbacivala mnoge članke u *Glasi Hercegovca* pa je list ponekad izlazio s podosta praznih stranica. Međutim, ta pojava nije odbijala čitateljstvo; naprotiv, time se u narodu razabirao stav austrijskih vlasti i politička orijentacija lista. Iako je Milićević mudro izmicao državnim vlastima, zbog političke orijentacije lista najprije mu je smanje-

43 Ivan Aziz MILIĆEVIĆ, “Tiskara don Frane Milićevića u Mostaru, Mostar i Hercegovina”, *Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva*, Beograd, XVII(1973.), 11-12, str. 1054.

na, a potom i ukinuta subvencija. List je zapao u materijalne poteškoće, ali je Milićević hrabro čitateljstvu dao do znanja:

Ni bure ni oluje koje je naš list ove godine pretrpio nijesu učinile da smalakšemo. Nas sve to nije smutilo ni oslabilo. Mi smo se pokoravali udarcem okolnosti, ali nismo nikada gubili nadu u bolju budućnost i potporu, sa strane čitatelja. Nadamo se pouzdano da će rodoljubi, a u prvom redu čitaonice po Hercegovini i Bosni, po Banovini i Dalmaciji priskočiti predplatom nama u pomoć, da osijeguramo obstanak lista.⁴⁴

Unatoč odlučnosti, list je izlazio još dvije-tri godine teško podnoseći materijalnu oskudicu i maltretiranja cenzure. U stalnom sukobu s vlastima Milićević je ponekad znao nadmudriti cenzuru tiskajući članke koji su već bili zabranjeni. Zbog jednoga takvog ekscesa vlada je prenijela preventivnu cenzuru iz Mostara u Sarajevo. To je izazvalo velike probleme, posebno stoga što je bez novčane potpore list počeo neredito izlaziti. Sve Franjine molbe vlastima, čak i ona da tiskaru preseli u Sarajevo, ostale su neuslišane. Završni udarac došao je kada se uz pomoć smicalica državnih vlasti u uredništvo ubacio spomenuti Dominik Nedjeljko Radičić, novinar koji je surađivao u splitskom *Jedinstvu* pa prešao u sarajevsku *Nadu*. Radičić se pokazao vrijednim i pouzdanim radnikom, što je Milićević cijenio. No, Radičićeva namjera nije bila postati novinarom nego prvim čovjekom lista i tiskare. Vlast mu je udovoljila svim zahtjevima jer je radio na korist države iznoseći proaustrijske ideje, a dana mu je i materijalna pomoć za obnovu tiskare i opremanje lista. Učinjeno je sve da se Milićević udalji iz lista i tiskare. Ubrzo su se promijenili urednički i vlasnički odnosi te je 11. prosinca 1895. Radičić postao glavnim urednikom i suvlasnikom tiskare. Očito je da je Milićevića trebalo potpuno skloniti i iz tiskare i iz lista, što se i dogodilo: u 1896. godini Radičić je stekao vlast nad *Glasom Hercegovca* postavši vlasnikom i lista i tiskare. Svega nekoliko mjeseci poslije Radičić je umro pa je početkom srpnja 1896. list prestao izlaziti.⁴⁵

44 F. MILIĆEVIĆ, "Našim čitateljima", *Glas Hercegovca*, 81, 28. prosinca 1892., str. 9.

45 T. KRUŠEVAC, *nav. dj.*, str. 223.

Unatoč sudskom postupku kojim se utvrdilo da je pravi vlasnik ipak Franjo Milićević, nije dopušteno daljnje izlaženje *Glasa Hercegovca*, a ni rad tiskare. Sve su molbe bile uzaludne. Na kraju je Milićević svoju tiskaru premjestio u samostanski podrum gdje je trebala dočekati bolje dane. Njegov sinovac Ivan Aziz Milićević, još uvijek uz stričevu potporu, nastavit će časno djelo. Sveukupnim svojim radom značio je glavno-ga nositelja narodnoga preporoda u Hercegovini, a *Glas Hercegovca* bio je političkim putokazom hrvatskomu narodu.

4.4. Osvit

Budući da vlasti Franji Milićeviću nisu dopuštale vođenje tiskare i uređivanje novina, dogovorili su se da to učini Ivan Aziz Milićević, već afirmirani novinar i književnik. Do tada je radio kao član uredništva *Hrvatske*, lista Hrvatske stranke prava, i u *Glasi Hercegovca* gdje je uz novinarski rad zamjenjivao urednika, a surađivao je i u više drugih listova.

U suradnji s piscem Osmanom Nuri Hadžićem (Osman-Aziz) stvorio je nekoliko književnih djela s temom iz muslimanskoga života. Ta su djela promicala ideju o hrvatskom jedinstvu i slozi s “braćom muslimanske vjere”, a skoro sva ih je objavila zagrebačka Matica hrvatska.

Zaokupljen idejom pokretanja *Osvita*, zapostavio je književni rad smatrajući da će kao novinar najviše pomoći oživotvorenju svoga pravaškog određenja i tako pridonijeti hrvatskomu nacionalnom boljitku. Na tom je putu posebno njegovao hrvatsko-muslimanske odnose. Putujući kao novinar, nailazio je na upite o *Glasi Hercegovca*, što ga je potaknulo na pokretanje novoga lista. Godine 1897. sastavio je pravila Hrvatske dioničarske tiskare, što su 1898. vlasti i odobrile, te formirao Dioničko društvo i 2. listopada 1897. podnio zahtjev da mu se odobri rad tiskare i izdavanje lista za politiku, pouku i zabavu. List bi uređivao i za nj odgovarao Ivan Aziz Milićević, a izlazio bi dva puta tjedno, srijedom i subotom. U zakonskoj proceduri zamolba je brzo riješena. Već je 17. studenoga Zemaljska vlada predložila Zajedničkom ministarstvu financija da se odobri zahtjev Mostaraca.⁴⁶ Osnivačka skupština nove tiskare

⁴⁶ *Isto*, str. 283-290.

održana je 14. kolovoza 1898. Nakon prve skupštine Dioničko se društvo upisalo u Trgovački registar u Okružnom sudu u Mostaru i otada djeluje kao vlasnik tiskare i lista *Osvit*. Prvi broj novoga lista *Osvit* izišao je 27. srpnja 1898., imao je osam stranica, nije imao nikakvih podnaslova ni oznaka, jedino su se kao moto isticali stihovi Safvet-bega Bešagića, Nevesinjca:

*...Hrvatskog jezika šum
 Može da goji
 Može da spoji
 Istok i Zapad, pjesmu i um!*

I tehnički i sadržajno list je značio velik napredak u novinarstvu. *Osvit* je bio nezavisno glasilo s izrazitim hrvatskim obilježjem. Zapravo, list će biti hrvatsko političko glasilo sve do 1906. godine kada izlazi *Hrvatski dnevnik*.

Apsolutistička vlada nije omogućavala kritičke osvrte na režim, a zbog nacionalne netrpeljivosti Srba list je više radio na nacionalnom osvješćivanju i sveukupnom jačanju identiteta hrvatskoga naroda. List je izlazio deset godina, do 1907., a Ivan Aziz, nakon što je utemeljio i utro put novinama, otišao je 1899. godine u državnu službu, ali se nikad nije odrekao novinskoga i kulturnoga rada. Za nasljednika (urednika) ostavio je kolegu i vršnjaka Stjepana Radulovića. Orijehtacija koju je Aziz dao *Osvitu* bila je duhovni putokaz narodu. U *Osvitu* se 1901. godine otvorila posebna rubrika za prikupljanje pomoći siromašnim đacima i studentima, a na toj se osnovi 1902. godine osnovalo Hrvatsko podporno društvo za pomoć đacima i studentima u Mostaru koje se 1907. pripojilo Hrvatskom društvu Napredak (Sarajevo). Dakle, u Milićevićevu *Osvitu* zametnula se klica Napretka, odnosno, još prije toga, Hrvatskoga podpornog društva.

Osvit je izravan proistjek tiskarstva Franje Milićevića, njegova upornog novinskog rada, političke orijentacije i sveukupnost duhovnoga angažmana, a njegov osnivač, Ivan Aziz, i krvlju i idejom i sklonošću i obrazovanjem Franjino je dijete.

Dodatak

Bibliografija knjiga objavljenih u tiskari Franje Milićevića i njegovih nastavljača (1873.-1900.)

1873.

- MILIĆEVIĆ, Franjo, *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog u Hercegovini, 1873., str. 23 + 1, 19 x 3.
- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za puk s dodatkom štokakvi poučni zabavah za prostu godinu I-1874*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog u Hercegovini, 1873., str. 31, 17 x 11.
- *Molitvenjak*, Mostarini, Mostar, Typis missionis Hercegovinae, 1873.
- BAKULA, Petar, *Schematismus topographico-historicus vicariatus apostolici custodinae provincialis franciscanico-misionariae in Hercegovinae Pro anno Domini 1873*, Mostar, Typis missionis cathol. in Hercegovina, 1873./74., str. 267 + 1, 23 x 15.

1874.

- Izvjestje, *Izvjestje prihoda i rashoda o ustanovljenju Štamparije katoličke u Hercegovini*, u Mostaru, Tisak poslanstva katoličkog, 1874., str. 7, 21 x 14.
- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za puk s dodatkom štokakvi poučni zabavah za II-1875*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 48, 14 x 11.
- Katekizam, *Katekizam mali*, Mostar, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 45, 20 x 13.
- Katekizam, *Katekizam veliki*, Mostar, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 60, 22 x 16.

- KRALJEVIĆ, Anđeo, *Zabava duhovna za dicu školsku*, uredio fra Anđeo Kraljević, Mostar, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 156, 15 x 10.
- MATIĆ, Ambroz, *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini*, Mostar, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 50, 15 x 10.
- MATIĆ, Ambroz, *Slovinski bukvar za niže učione katoličke u Hercegovini*, Mostar, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 46, 14 x 11.
- MILIĆEVIĆ, Franjo, *Nauk katolički za II razred pučkih učionica u Hercegovini*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 101, 19 x 12.
- MILIĆEVIĆ, Franjo, *Nova slovnica talianskim u malo vrijeme. Mladeži hercegovačkoj posvećena*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 114 + 4, 15 x 11.
- MILIĆEVIĆ, Franjo, *Novi bukvar ili početnica za pučke učionice u Hercegovini*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 56, 15 x 11.
- Nauk, *Nauk krstjanski za katoličke pučke učione u Hercegovini*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1874., str. 35, 19 x 12.

1875.

- BUCONJIĆ, fra Paškal, *Kratak pregled pritužaba glavnih povod ustanakah kršćanskog puka u Bosni i Hercegovini*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875., str. 29, 20 x 14.
- BUCONJIĆ, fra Paškal, *Un canno cemplice sulle cause principeli...*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875., str. 29, 18 x 12.
- DEFOE, Daniel, *Robinson Crusoe*, s francuskog preveo Jovo Ljepava, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875., str. 240, 18 x 12.
- GAVRAN, fra Grgo, *Spomenik života krstjanskoga. Uređen i na svitlost izdan na spasonosno življenje krstjana pred licem Gospodina Boga. I S nadometkom jutarnje i večernje molitve i preporukom*

- umirućih*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875., str. VIII + 250.
- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački stari i novi za puk s dodatkom štokakvi poučni zabavah za god. III-1876*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875., str. 45 + (2), 17 x 11.
 - Kalendar, *Novi Hercegovac ili kalendar hercegovački stari i novi za god. 1876*, u Mostaru, Tiskom franjevačkim, sastavio i izdao o svom trošku Marko Šešelj, 1875.
 - Kalendar, *Stolitnjak-kalendar*, uredio Franjo Milićević, Mostar, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875.
 - KRALJEVIĆ, fra Anđeo, *Molitvenik za dicu*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875.
 - KRALJEVIĆ, fra Anđeo, *Zabava duhovna za školsku dicu*, napisao fra Anđeo Kraljević, drugo izdanje, Mostar, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875., str. 165, 15 x 10.
 - MARIĆ-TOMAŠIĆ, Stijepo, *Skup bogoljubnije djelah za doba četrdeset urah pred presvetim Sakramentom postavljenim na oltaru*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875., str. 8 + 104, 15 x 10.
 - ŠEŠELJ, Marko, *Na prostu službu*, (napisao) Marko sin Vidaka Šešelja slovopečetara Hercegovca, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1875., str. 46, 22 x 14.

1876.

- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za puk s dodatkom štokakvi poučnih zabavah za god. IV-1877*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1876., str. 47 + 1, 13 x 11.
- MILIĆEVIĆ, Franjo, *Kita bogoljubnosti u skupštini bratovštine prisvetoga Isusa i Marije s dokazom proštenja njojzi polenih, sa dozvolom vikariata apostolskoga u Hercegovini*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1876., str. 63, 16 x 10.

- ŠIMOVIĆ, Nikola, *Kratka računica. Uređena za malu djecu školah hercegovačkih*, napisao Šimović Nikola, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1876., str. 21, 17,5 x 11,5.

1877.

- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za puk s nadometkom štokakvi poučni zabavah za prostu 1878*, u Mostaru, Tiskom poslanstva katoličkog, 1877., str. 52 + (1), 17 x 11.
- Kalendar, *Novi Hercegovac ili koledar hercegovački stari i novi za prestupnu 1878*, u Mostaru, Štamparija Don Franje Milićevića, 1877., str. 70, 20 x 14.
- KNEŽEVIĆ, Petar, *Muka Gospodina našeg Isukrsta i plač matere njegove. Složen O. f. Petra Kneževića iz Knina, reda S. O. Francesca od odsluženja Deržave prisvetoga Otkupitelja*, najnovije izdanje, u Mostaru, Tiskom franjevačkim, 1877., str. 29, 30 x 13.
- Koledar, *Soko uz Mladog Hercegovca ili koledar istočne crkve za 1878*, u Mostaru, Pečatnicom franjevačkom, 1877., str. 37, 17 x 11, tekst ćirilicom.
- MILIĆEVIĆ, Franjo, *Nova slovnica talianska ili početnica slovnice talianske zauzeta s iskustvom naukoslovnih uređena, štiti, pisati i govoriti jezikom talianskim u malo vrij.*, drugo izdanje ispravljeno i umnoženo, u Mostaru, Tiskom franjevačkim, 1877., str. 118, 25 x 13.
- *Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae Ordinis Fratrum Minorum Observantium pro anno MDCCC-LXXVII*, Mostaruni, Typographiae franciscana, 1877., str. 156 + 2.

1878.

- Kalendar, *Mali Stolitnjak ili koledar za sto godinah u tri dijela složen izrađen i protumačen za puk. S nadometkom vjekovitog kalendara mijenah, iznašastjah uskrsa kojeg mu drago godište*,

iznašastjah godišnjeg, rimsko, dade, svetkovinah vjekovitih, sgođaja, godšinje dobi itd. Razjašnjen i uređen po Franji Milićeviću, u Mostaru, Tiskom Franje Milićevića, 1878., str. VIII + 248, 17 x 12.

- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za prestupnu godinu 1879.* (god. VI.), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1878., str. 60, 17 x 11.
- MILIĆEVIĆ, O. Franjo, *Skladnja (sintassa) ili druga strana slovnice talianske uređena štiti, pisati i govoriti jezikom talianskim za porabu učionah,* u Mostaru, Tiskom Franje Milićevića, 1878., str. 68, 21 x 14.

1879.

- ČOVIĆ, fra Pile, *Piesme prosto spievane, Od prostog guslara Hercegovca prikazane Don Ivanu Musiću, vojvodi dolnje Hercegovine od fra Pile Čovića,* Mostar, Tiskara Don Franje Milićevića, 1879., str. 16, 20 x 14.
- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za prestupnu godinu 1880.* (god. VII.), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1879., str. 44, 21 x 14.

1880.

- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za prestupnu godinu 1881.* (god. VIII.), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1880., str. 46, 21 x 14.

1881.

- BOŠKOVIĆ, Anica, *Razgovor pastirski vrhu porođenja Gospodina od Anice Boškovićeve Dubrovkinje,* uredio po izvornom rukopisu Vid Vuletić Vukasović (namijenjeno za siromašne Zagrebčane), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1881., str. 90. 16 x 11.
- Bukvar, *Bukvar za nauk male djece hercegovačke,* u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1881., str. 24, 20 x 14.

- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za puk s nadometkom štokakovi zabavah za prestupnu godinu 1882.* (god. IX.), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1881., str. 64, 21 x 14.
- Schematismus, *Schematismus almae custodiae provincialia sanctissimae, Assumptionis B. M. V. iz Hercegovine Fratrum Minorum Observantium, Francisci Christi MDCCCLXXXI*, Mostarini, Typis Don Francisci Milićević, 1881., str. 93 + (1), 20 x 15.

1882.

- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za prostu 1883.* (god. X.), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1882., str. 60, 21 x 14.
- Kalendar, *Stolitnik-kalendar*, uredio i izdao Franjo Milićević, Mostar, Tiskom Don Franje Milićevića, 1882.
- MIKULIĆ, Martin, *Schematismus almae custodiae provincialis sanctissimae, Assumptionis B. M. V. iz Hercegovina Fratrum Minorum Observantium s. Francisci ad annum Christi MDCCC-LXXXII (1882.)*, Mostarini, Typis Don Francisci Milićević, 1882., str. 93 + 1, 20 x 16, Dispositor Marinus Mikulić.
- MILIĆEVIĆ, Ivan, *Pjesme*, Mostar, Tiskom Don Franje Milićevića, 1882., str. 62, 19 x 11.

1883.

- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za prostu godinu 1884.* (god. XI.), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1883., str. 72, 20 x 14.
- ŠEŠELJ, Marko G., *Kitica božićnih pjesama za nekoliko običajnih crkvenih pjesmica*, priredio i izdao za mladež hercegovačku M. G. Šešelj (drugo povećano izdanje), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1883., str. 16, 14 x 19.

- ZUBAC, Augustin, *Discorus sur Tiers ordre Franciscain...*, Mostar, Typis Don Francisci Milićević, 1883., str. 12.

1884.

- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za puk s nadometkom štokakovi poučnih zabavah za prostu godinu 1885.* (god. XII.), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1884., str. 44, 22 x 15.
- Kalendar, *Novi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za prestupnu godinu* (god. XII.), u Mostaru, Štamparija Franje Milićevića, 1884., str. 72, 20 x 14.
- Š. K. D., *Opis u spomen proslave blagoslovljenja nove crkve rimokatoličke u Trebinju 6. lipnja 1884. svečano objavljeno po pres. G. Mati Vodopiću biskupu dubrovačkom i upravitelju A. P. biskupije Mrkano-Trebinjske od Š. K. D.*, Mostar, Tiskom Don Franje Milićevića, 1884., str. 38, 18 x 12.
- Kalendar, *Mladi Hercegovac ili koledar hercegovački novi i stari za prostu godinu 1885.* (god. XIII.), u Mostaru, Tiskom Don Franje Milićevića, 1884., str. 44, 19 x 13.

1885.

- KRAUSS, Friedrich – PANDŽIĆ, Huso – PAVEČIĆ, Luka, *pobra, Pjesan naših muhamedovaca*, zabilježio dr. Friedrich Krauss, Mostar, tisak i naklada Don Franje Milićevića, 1885., str. 36, 18 x 10.
- KRAUSS, Friedrich, *Tri riječi Hercegovca*, zabilježio dr. Friedrich Krauss, u Mostaru, Štampa Don Franje Milićevića, str. XII + 39 + 2, 17 x 10.
- Misnik, *Misnik u svojoj službi* (s dozvolom crkvene vlasti), Mostar, Tiskom i nakladom Don Franje Milićevića, 1885., str. 112, 13 x 9.
- POZNAKOVIĆ, Milivoj, *Dvije tragedije, Tvrđicina i smiješna dvoznačnost u devetnaest prizora*, s talijanskoga prosto zvaao Milivoj Poznanović, u Mostaru, Tiskom i nakladom Don Franje Milićevića,

ća, 1885., str. 58, 15 x 11 (naslov s korica), preštampano iz *Hercegovačkog bosiljka*.

- Red, *Red za fijakere i omnibuse u Mostaru*, Mostar, Tiskom Don Franje Milićevića, 1885., str. 12, 15 x 10.

1888.

- BOŽIĆ, Dobroslov, *U spomen otkrivanja obeliska u Bos. Brodu dne 16. rujna 1883. godine povodom dolaska njegov. Veličanstva, Po podacih "Glasa Hercegovca"*, u Mostaru, Tiskom i nakladom D. Franje Milićevića, 1888., str. 32, 20 x 12.
- Pravila, *Pravila na narodno pjevačko društvo u Mostaru*, Mostar, Tiskom Don Franje Milićevića, 1888., str. 32, 19 x 11.

1889.

- Schematismus, *Schematismus almae custodinae provincialis sanctissimae, Assumptionis B. V. Mariae Hercegovina, Ordinis Minorum Observantium ad annum Christi MDCCCLXXIX (1889.)*, Mandetree, Velocibus typis D. Franjo Milićević, 1889., str. 51 + (1), 18 x 12.

1890.

- Istina, *Istina ili hrvatski jezik*, Mostar, iz Tiskarnice Don Franje Milićevića, 1890., str. 32, 14 x 11.

1891.

- Štatut, *Općinski štatut sa izbornim redom za grad Mostar*, odobren previšnjim rješenjem obnarodovan po zemaljskoj vladi, Mostar, Tiskom Don Franje Milićevića, 1891., str. 59, 15 x 10.

1892.

- BUČONJIĆ, fra Paskal, *Okružnica o kršćanskoj ženidbi*, Mostar, Tiskom "Glasa Hercegovca", 1892.

- *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*, sabrali fra Frano Iv. Jukić, fra Grgo Martić, Junačke pjesme, svezak I, pretiskao Marko Šešelj, I sv., Životopis Fr. F. Jukoća od Lj. – o – Mostar, Tiskarna “Glasa Hercegovca”, 1893., str. VII + 208, 19 x 13.
- *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*, sabrali Ivan Franjo Jukić i fra Grgo Martić, drugo izdanje, II. svezak, Mostar, Tiskara “Glasa Hercegovca”, 1892., str. 209–405, 19 x 13.
- NUIĆ, fra Arhangjeo, *Molitvenik*, prvo izdanje, Mostar, Tiskara “Glasa Hercegovca”, 1892.
- *Schematismus..., Imenik svećenstva i župa biskupija Mostarsko-duvanjska i Trebinjska za godinu 1892*, Mandetrii, Typographia “Glas Hercegovca”, str. 82, 19,5 x 13.
- Štatuta, *Štatuta particularia Fratrum Minorum regularis observantiae almae provinciae in Hercegovina*, 1892, Mandetrii, Typographia “Glas Hercegovina”, str. 42 + 2, 19 x 12.

1893.

- LJUBIĆ, fra Martin, *Razbistrimo. Crtice iz prošlosti i sadašnjosti za budućnost*, Mostar, izdaje Uredništvo “Glasa Hercegovca”, Tiskom i nakladom “Glasa Hercegovca”, 1893., str. XII + 139 + 3.
- *Povijest, Povijest Bosne i Hercegovine*, Mostar, Tiskara “Glasa Hercegovca”, 1894., preštampano iz “Glasa Hercegovca”.
- Slova, *Uzor slova Tiskarne “Glasa Hercegovca”*, u Mostaru, Tiskara “Glasa Hercegovca”, 1894., str. 28.

1898.

- BOŽIĆ, Josip Dobroslav, *U spomen otkrivanja obeliska u Bosanskom Brodu, dne. 16. rujna 1883. godine povodom dolaska njeg. Vel. Franje Josipa po podacih “Glasa Hercegovca”*, napisao i za tisak priredio Josip Dobroslav Božić, u Mostaru, Tiskom i nakladom Don Franje Milićevića, 1898., str. 32, 17,5 x 12.

- Bukvar, *Bukvar za samouke*, Mostar, Brzotiskom "Osvita", 1898., str. 36, 19 x 11.

1899.

- NUIĆ, fra Anđeo, *Molitvenik*, IV izdanje, Mostar, Hrvatska tiskara F. P., 1899., podatak dobiven iz "Osvita", god. 1899.
- NOVIĆ, Kuzma (Kuzmanović Adalbert), *Lugom i perivojem*, Mostar, tisak i naklada Hrvatska dionička tiskara, 1899., str. 98, 19 x 13.
- Pravila, *Pravila Hrvatske dioničke tiskare u Mostaru*, Mostar, tisak Hrvatske dioničke tiskare, 1899., str. 15 + 5, 19 x 12.
- *Regula Fratrum Minorum*, Mandetrii, Typis ephemeridum "Osvit", str. 15, 19 x 12,5 (Naslov s korica).
- ZOVKO, Ivan, *Dvije islamske pjesme na hrvatskom jeziku*, priopćio I. Zovko, Mostar, tisak Hrvatske dioničke tiskare, 1899., str. 84 + 1, 14,5 x 11.
- ZOVKO, Ivan, *Hrvatstvo Herceg-Bosne. Po narodnoj predaju i običajima*, sabrao Ivan Zovko, Mostar, tisak Hrvatske dioničke tiskare, 1899., str. 64, 19,5 x 14.
- ZOVKO, Ivan, *Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni*, sabrao Ivan Zovko, Mostar, tisak Hrvatska dionička tiskara, 1899., str. 77 + 2, 18 x 12.

1900.

- GLAVAŠ, Radoslav, *Malo više istine ili odgovor nepoznatim sudijama*, napisao Philadelphus Philatethez (Radoslav Glavaš), Mostar, tisak Hrvatske dioničke tiskare, 1900., str. 97, 17 x 12.
- GLAVAŠ, Radoslav, *Život i rad fra Rafe Barišića naslovnoga biskupa i apostolskog namjesnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar, tisak Hrvatske dioničke tiskare, 1900., str. 11 + 138 + 1, 24 x 17.
- GRŽETIĆ, Nikola Gašpićev, *O vjeri starih Slovjena. Prema pravjeri starih Arijevaca i prasemita (Mithologia comparativa Slavo-*

- rum)...*, I dio, u Mostaru, naklada pisca, tisak Hrvatske dioničke štamparije, 1900., str. XXIII + 216, 28 x 17.
- HANGI, Antun, *Život i običaji muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Mostar, tisak Hrvatske dioničke tiskare, 1900., str. 326 + 1, 17 x 11, preštampano iz "Osvita".
 - JUKIĆ, Ante, *O snu*, Mostar, tisak Hrvatske dioničke tiskare, 1900., str. (14) 23.
 - MILETIĆ, Ambro, *Rajski put kršćanskog mladića. Molitvenik za mušku mladež*, skitio A. Miletić, II. dopunjeno izdanje, naklada Franj. bogosl. sjemeništa u Mostaru, Mostar, Hrvatska dionička tiskara, 1900., str. 310 + (IX), 20 x 12.
 - *Muka Gospodina n. Isukrsta*, Mostar, Hrvatska dionička tiskara, 1900.
 - *Pravila Hrvatske čitaonice u Duvnu*, Mostar, Hrvatska dionička tiskara, 1900., str. 17, 19 x 13.
 - *Privremeni službeni red, Provisorische dienstbotten Ordnung*, Mostar, Hrvatska tiskara, 1900., str. 52, 18 x 11 (tekst latinicom i ćirilicom).
 - *Red privremeni službenički za grad Mostar*, Mostar, Hrvatska dionička tiskarna, 1900., str. 52, 15 x 11 (tekst latinicom, ćirilicom i na njemačkom).

Bibliografija novina objavljenih u tiskari Franje Milićevića i njegovih nastavljača (1873.-1900.)

- *Hercegovački bosiljak – list za zabavu, pouku i književnost*, urednik don Franjo Milićević, izlazi dva puta mjesečno, Mostar, Tiskara Don Franje Milićevića, 1883.-1884., 40 x 30, god. I., br. 1/8. 9. 1883.
- *Novi hercegovački bosiljak – list za zabavu, pouku i književnost*, izlazi nedjeljno jedanput, vlasnik Stjepan Dragoni, urednik don

- Franjo Milićević, Mostar, Tiskara Don Franje Milićevića, 1884.-1885., 44 x 22.
- *Glas Hercegovca – političko-informativni list*, izlazi svake srijede i subote, vlasnik i odgovorni najprije don Franjo Milićević, a kasnije Nedjeljko Radičić i don Franjo Milićević, na kraju samo Nedjeljko Radičić, Mostar, Tiskara Don Franje Milićevića, 1885.-1896., 47 x 32.
 - *Osvit – glasilo Hrvata iz Bosne i Hercegovine*, izlazi svake srijede i subote (I-IX) utorkom, četvrtkom i subotom (X-XI), uređivali Ivan A. Milićević, Stjepan Radulović, Đuro Džamonja ..., vlasništvo i tisak "Osvita" (do br. 22., god. II), a Hrvatska dionička tiskara u Mostaru od br. II 23. godine do kraja izlaženja, Mostar, tisak "Osvita" i Hrvatske Dioničke tiskare u Mostaru, 1898.-1907., svaki broj osam stranica, 47 x 36, god. I., br. 1/27, srpnja 1898.
 - *Franjevački glasnik – poučni i pobožni list*, izlazi 1. i 15. svakog mjeseca, uređivali o. Ignacij Strukić i o. Arkandeo Brković, Mostar, tisak Hrvatske dioničke tiskare, 1899.-1901., 26 x 19.
 - *Kršćanska obitelj - poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk*, izdaju učitelji Franjevačkog bogoslovnog sjemeništa u Mostaru, izlazi jedanput mjesečno, uređivali o. Skender Musa, fra Radoslav Glavaš, fra Ante Majić, dr. o. Ante Jelavić i dr. fra Vendelin Vasilj, Mostar, Hrvatska tiskara F. P., 1900.-1901., 23 x 15.

Literatura

- ALILOVIĆ, Ivan, *Tri zaboravljena imena*, Zagreb, 1974.
- Arhiv Franjevačke provincije u Mostaru, pojedini spisi
- BAKULA, Petar, *Hercegovina za devetnaest godina vezirovanja Hali-pašina*, spievao jedan Hercegovac, Beč, 1863.
- BAKULA, Petar, *Schematismus topographico historicus... pro anno Domini 1873.*, Mostar, Typis Missionis catholicae in Hercegovina, 1873./74.

- BAŠAGIĆ, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900.
- BAŠAGIĆ, Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Sarajevo, 1931.
- BUBALO, Jakov, "Književno-jezikoslovne zasluge Franje Milićevića", *Kršni zavičaj*, 16, Hercegovina, 1983.
- ĆURIĆ, Hajrudin, "Škola milosrdnih sestara u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske (1871. – 1878.)", *Naša škola*, Sarajevo, 1953.
- ĐURĐEVIĆ, Martin, *Memoari sa Balkana, 1858.-1878.*, Sarajevo, 1910.
- GLAVAŠ, Radoslav, *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar, 1900.
- ILIĆ, Žarko, "Franjo Milićević (uoči sto i pedesete obljetnice rođenja)", *Kršni zavičaj*, 17, Drinovci, 1984.
- IVŠIĆ, Stjepan, "Akcent u gramatici I. A. Brlića", *Rad JAZU*, knj. 194., Zagreb, 1912.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, "Štamparije u Bosni i Hercegovini za turskog vremena", *Grada za povijest književnosti hrvatske*, JAZU, Zagreb, 1920.
- KRUŠEVAC, Todor, *Bosansko-hercegovački listovi u 19. veku*, Sarajevo, 1978.
- KULUNDŽIĆ, Zvonimir, *Kosinj, kolijevka štamparstva slavenskog juga*, Zagreb, 1960.
- MANDIĆ, Dominik, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim, 1967.
- MILIĆEVIĆ, A. Ivan, "O hrvatskim društvima u Bosni i Hercegovini", *Kalendar Napredak*, Sarajevo, 1929.
- MILIĆEVIĆ, A. Ivan, "Prije 50 godina", *Napredak*, Sarajevo, 1934.
- MILIĆEVIĆ, A. Ivan, "Tiskara don Frane Milićevića u Mostaru, Mostar i Hercegovina", *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, Beograd, 1937.

-
- NIKIĆ, Andrija, "Franjevci u Hercegovini od 1878.-1892.," *Kačić*, X, Split, 1978.
 - NIKIĆ, Andrija, "Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora", ANUBiH, knjiga 30., Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 4., Sarajevo, 1977.
 - NIKIĆ, Andrija, "Kulturne prilike u Hercegovini zadnjih desetljeća turske vladavine (1823.-1878.)", *Kačić*, VIII, Split, 1976.
 - PAPIĆ, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti, 1878.-1918.*, Sarajevo, 1972.
 - PECO, Esad, *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti, 1878.-1918.*, Sarajevo, 1971.
 - PEJANOVIĆ, Đorđe, *Bibliografija štampe u BiH, 1850.-1941.*, Sarajevo, 1961.
 - PETROVIĆ, Leo, "Prva hrvatska tiskara u BiH", *Kalendar Napredak* 1938., Mostar, 1937.
 - *Spomenica o 50. godišnjici franjevačke redodržave*, Mostar, 1897.
 - *Spomenica o 50. godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva Hrvoje u Mostaru, 1888.-1938.*, Mostar, 1938.
 - ŠTITIĆ, Lina – DIZDAR, Hamid, *Bibliografija knjiga i periodičnih izdanja štampanih u Hercegovini, 1873.-1941.*, Mostar, 1958.
 - VINCE, Zlatko, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 2002.

Šimun MUSA

CROATIAN NATIONAL-REVIVAL ACHIEVEMENTS IN HERZEGOVINA

Summary

The Turkish power in Herzegovina was becoming weaker and weaker in the second half of the 19th century and it was destroyed in 1878, when the new Austro-Hungarian government came. This foreign government calculated at the expense of its selfishness, indeed on new bourgeois principles. Besides many anti-people and repressive measures, they introduced some progressive moves which were positively reflected in both economic and cultural field. Bridges were built, roads were made, stores, banks, schools, libraries, national and cultural associations were established, the first printing-office in Mostar started with its work (Printing-office of the Catholic mission in Herzegovina, 1872), the publishing work and publicistic-journalistic activity in the form of the first newspapers in Bosnia and Herzegovina in the Croatian language also appeared, e.g. "Herzegovinian basil", "New Herzegovinian basil", "The voice of a Herzegovinian" and "Dawn".

Special merits for starting the printing-office, publicistic-journalistic work, such as the first newspapers and the first published works in the area of literature, ethnology, theology, philology etc. belong to Father Franjo Miličević, leader of the Croatian national revival in Mostar and Herzegovina, who, educated in the West-European culture, nationally conscious, politically mature and closely connected with movements of that period in the parent country Croatia, gave himself to the national and cultural-educational progress of Croats and other nations who lived with them in these areas.

Key words: *printing-office, publishing trade, literature, journalism, publicist writing, education, book, language, culture.*